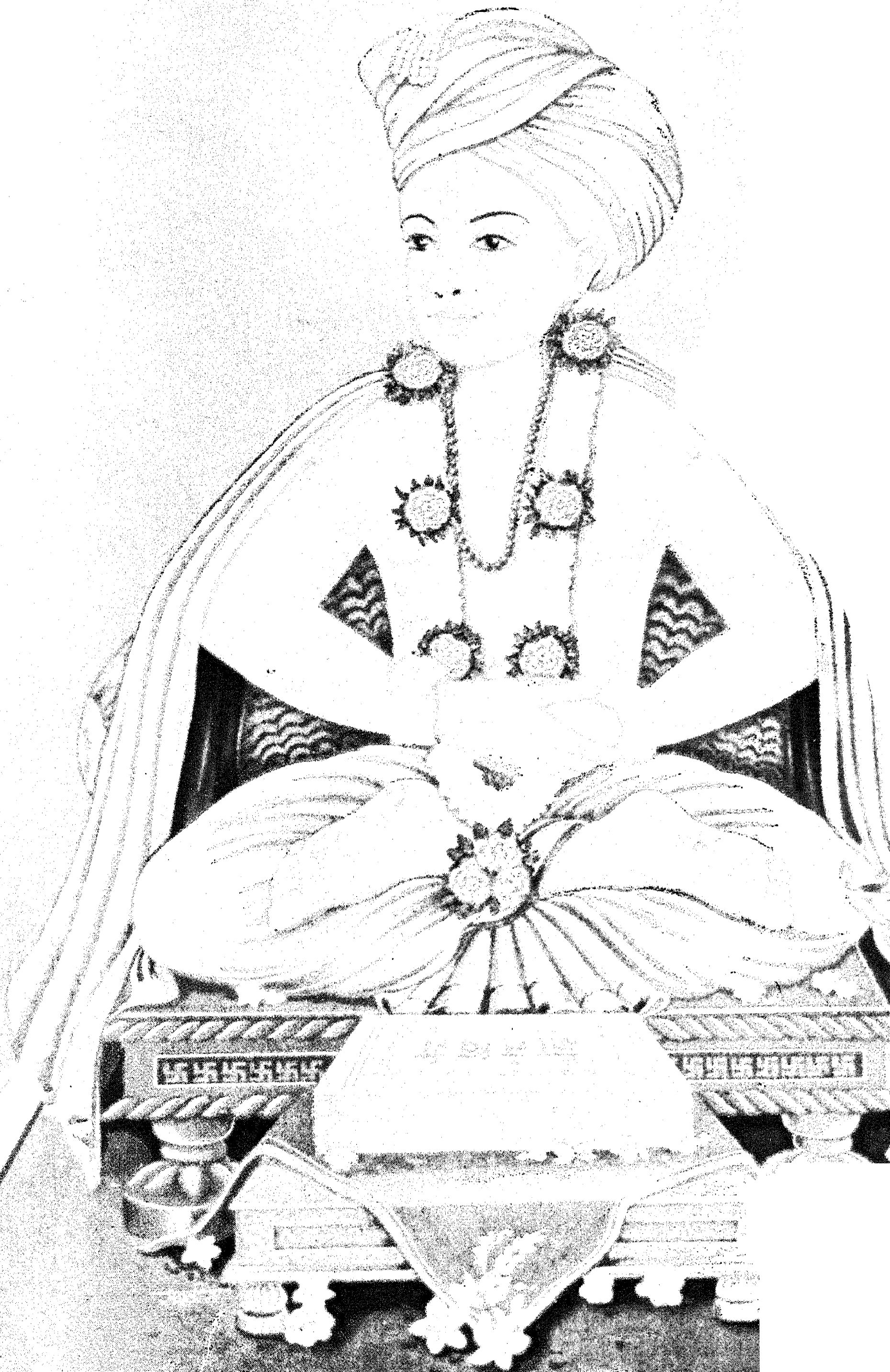
ानेश्वरी मुक्त

ादिका: सौ. शैलजादेवी वहिनी

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मं

श्रीज्ञानेश्वरी मुक्तचिंतन

कै. तीर्थरूप श्रीमंत व्यंकटराव रावसाहेब घोरपडे
युवराज इचलकरंजी

कै. तीर्थरूप श्रीमंत अनुबाई वहिनीसाहेब घोरपडे
युवराज्ञी इचलकरंजी

या उभयतांचे चरणीं मस्तक ठेवून

श्रीज्ञानेश्वरी मुक्तचिंतन

अनुवाद–स्पष्टीकरण

सौ. शैलजादेवी वहिनीसाहेब प्रतिनिधि

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

प्रथमावृत्ती :

जानेवारी १९८९

प्रकाशक :

सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
नवीन प्रशासन भवन, मुंबई-४०० ०३२

मुद्रक :

व्यवस्थापक,
शासकीय मुद्रणालय व लेखनसामग्री भांडार,
ताराबाई पार्क, कोल्हापूर-४१६ ००३

उप-राष्ट्रपति, भारत
नई दिल्ली
अगस्त २९, १९८८

प्राक्कथन

श्रीज्ञानेश्वरांनी लिहिलेल्या श्रीमद्भगवद्गीतेवरील टीकाग्रंथाचे दुसरे नाव, "भावार्थदीपिका", असे आहे. अहमदनगर जिल्ह्यातील नेवासे ह्या गावी इ. सन १२९० साली (**शके बाराशतें बारोत्तरें। तें टीका केली ज्ञानेश्वरें**) जवळजवळ ७०० वर्षांपूर्वी अनेक श्रोत्यांच्या उपस्थितीत केलेल्या प्रवचनांनी ह्या ग्रंथाची रचना झालेली आहे.

"श्रीमद्भगवद्गीता" हा ग्रंथ संपूर्ण मानववंशाच्या चिरंतन तत्त्वज्ञानावरील अद्वितीय भाष्य आहे असे पाश्चात्य विद्वानांचे देखील मत असल्याचे आल्डस हक्सले ह्यांनी लिहिले आहे ते अत्यंत उचित आहे.

सर्वच श्रेष्ठ वाङमय तत्कालीन सामाजिक जीवनाचे दर्शन घडवते, तसेच आदर्श सामाजिक जीवनाचा मार्ग दाखविण्याचेही त्याचे उद्दिष्ट असते; आणि सामाजिक नीतितत्त्वांच्या विवेचनविषयक वाङमयाचे संदर्भात तर हे प्रकर्षाने आढळून येते. ह्या दृष्टिने ज्ञानेश्वरीकर्त्यांच्या जीवनकालातल्या सामाजिक परिस्थितीचा विचार करणे सयुक्तिक ठरेल. त्या काळी, रामदेवराय यादव ह्यांची राजवट होती. त्यांची राजधानी महाराष्ट्रातल्या सध्याच्या औरंगाबाद जिल्ह्यात, देवगिरी येथे होती. ज्ञानेश्वरमहाराजांनी, आपल्या ग्रंथाच्या अखेरीस, "न्यायाने पोशी क्षितीशु रामचंद्रु" अशा शब्दात त्याचा उल्लेख केला आहे. नंतरच्या इतिहासावरून स्पष्ट होते की, त्यानंतर थोड्याच कालावधीत महाराष्ट्रावर परकीय आक्रमण झाले. परंतु त्या आधीच्या काळात राज्यकारभार कायदेशीर व व्यवस्थित चालू होता ह्याची प्रमाणे मिळतात. यादवांच्या राज्यव्यवस्थेविषयीचे आपले मत श्रीज्ञानेश्वरांनी, कदाचित् त्यावेळी यादवांच्या पदरी अनेक विद्वान होते, हे जाणून व्यक्त केले असल्याची शक्यता आहे. विज्ञानेश्वर (इ.स. १०७०-११००) ज्यांची "याज्ञवल्क्य स्मृति" वरील "मिताक्षरी" नामक टीका प्रख्यात आहे, श्रीधर–ज्यांनी "स्मृत्यर्थसार" आणि

" भागवतम्वरील टीका " हे ग्रंथ लिहिले, "चतुर्वर्ग चिंतामणि" कर्ते हेमाद्रि, संस्कृत साहित्य शास्त्राचे विवरण, "चंद्रलोक", ह्या ग्रंथात करणारे जयदेव, सूक्तिमुक्तावलिचे संपादक व कृष्णदेव यादव ह्यांचे मंत्री, जल्हण आणि संस्कृत व्याकरण व आयुर्वेदविषयक ग्रंथ लिहिणारे बोपदेव इत्यादि विद्वद्रत्नांचा त्यात समावेश होता. इतर विषयांवरसुद्धा शारंगधर लिखित, "संगीत रत्नाकर" सारखे शास्त्रोक्त प्रबंध लिहिले जात होते. ह्यावरून स्पष्ट होते की, धार्मिक, कर्मकाण्ड आणि कलाविषयक वाङ्मयाबरोबरच केवळ वाङ्मयीन साहित्य निर्माण करण्याकडे लक्ष दिले जात होते. यादवराजे विद्वत्तेचे आश्रयदाते होते आणि कर्मकाण्ड व धार्मिक आचार ह्याचे समर्थक होते असे निर्विवादपणे म्हणता येते.

परंतु, शासनव्यवस्था–त्यातूनही एखाद्या राजवंशाची शासनव्यवस्था, सर्वच सामाजिक प्रश्नांचेवर–विशेषतः निकृष्ट परिस्थितीत जगणाऱ्या असहाय्य बहुजनसमाजाचे बाबतीत, ज्यांना आपल्या परिस्थितीत सुधारणा व्हावी अशी मागणी करण्याची संधी तर दूरच पण नुसती आपली गाऱ्हाणी मांडण्याचाही मार्ग नसतो–अशा लोकांवर इतर समाजाकडून होणाऱ्या विविध अन्यायांवर नियंत्रण ठेवण्यात नेहमीच यशस्वी होत नसे असे पुराविद सांगतात.

ही पार्श्वभूमी डोळ्यासमोर ठेवून श्रीज्ञानेश्वरांना त्यांच्या जीवनाच्या पहिल्या काही वर्षांत सोसाव्या लागलेल्या कठोर आपत्तींचा विचार करणे सयुक्तिक होईल. श्रीज्ञानदेवांना काही वर्षे, त्यांचे मातापिता, दोन बंधू व एक भगिनी ह्यांच्यासह आणि समाजाच्या सक्तीमुळे मातापित्यांनी घेतलेल्या मृत्युदंडरूपी जलसमाधीनंतर, चौघेही पोरके झाले असताना, बहिष्कृताचे कष्टमय जीवन जगावे लागले. कारण श्रीज्ञानेश्वरांच्या वडिलांनी–विठ्ठलपंतांनी, संन्यासाश्रमाचा त्याग करून पुन्हा गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केल्यानंतर झालेली त्यांची अपत्ये अशुद्ध आहेत असा धर्मपंडितांनी निर्णय घेतला होता. वस्तुतः केवळ आपल्या गुरूंची आज्ञा मानणे अपरिहार्य झाल्यामुळेच विठ्ठलपंतांना हे करावे लागले होते. तरीही विठ्ठलपंतांनी आपल्या मुलांना आपल्या कृत्यामुळे दुःख सोसावे लागू नये ह्यासाठी प्रायश्चित्त सांगावे अशी धर्मपंडितांना प्रार्थना केली असता त्यांनी "स्वतः जलसमाधी घ्यावी आणि मुलांचे शुद्धिकरणाचे बाबतीत पैठणच्या

धर्मपंडितांची आज्ञा घ्यावी", असा निर्णय दिला. त्याप्रमाणे विठ्ठलपंत व रखमाबाई यांनी जलसमाधी घेतली. पण पैठणच्या धर्मपंडितांनी दिलेल्या आज्ञापत्राप्रमाणे आळंदीच्या समाजात मात्र ह्या चौघा निष्पाप मुलांना न्याय दिला गेला नाही. अशा परिस्थितीत ह्या अल्पवयीन, निराधार चार मुलांना स्वतःच्या कुवतीप्रमाणे अतुल प्रयत्न करून आपआपली जीवनरेखा निश्चित करणे अपरिहार्य झाले. ज्येष्ठ बंधू निवृत्तिनाथ यांनी नाथसंप्रदाय स्वीकारला. सामाजिक समतेच्या तत्त्वावर आधारलेला हा पंथ त्याआधीच्या काही कालापासून प्रसृत झाला होता आणि ह्या मुलांचे पणजोबांनी-त्रिबकपंतांनी, गोरक्षनाथांचेकडून व आजोबा-गोविंदपंत ह्यांनी व आजी-नीराबाईंनी गहिनीनाथांचेकडून, नाथसंप्रदायाची दीक्षा घेतली होती. निवृत्तिनाथांच्यानंतर काही वर्षांनी श्रीज्ञानेश्वरांनी, ह्या संप्रदायाची दीक्षा ज्येष्ठ बंधू निवृत्तिनाथांचेकडून घेतली. आपल्या ग्रंथात श्रीज्ञानेश्वरांनी निवृत्तिनाथांचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी "गुरु" ह्या शब्दाने केला आहे. ह्या संप्रदायात प्रवेश केला तरी श्रीज्ञानदेवांनी स्वतःच्या कर्तव्यांचे बाबतीत अधिक व्यापक दृष्टि ठेवली. निवृत्तिनाथांच्या आज्ञेवरूनच श्रीज्ञानेश्वरांनी पुढे, "अमृतानुभव", ह्या आपल्या स्वतंत्र ग्रंथाची रचना केली.

विठ्ठलपंत व त्यांचे कुटुंबीय ही सर्व मंडळी विचारवंत होती, परंतु तत्कालीन समाज अज्ञानात बुडालेला होता. एका संशोधकाने लिहिले आहे, "बहुजनसमाज हा तर बोलून चालून मूढ व अज्ञानी होता. पशुतुल्य जीवन कंठण्यापलीकडे त्याला दुसरी गति नव्हती. त्याच्या ठिकाणी जी थोडीबहुत धर्मश्रद्धा होती, तिला उच्च विचारांची बैठक कधी लाभलीच नाही. म्हणून अज्ञानाने, भीतीने किंवा स्वार्थबुद्धिने मंगळाई, जोखाई, म्हसोबा, बहिरोबा इत्यादि देवतांची भक्ति करण्यापलीकडे तिची मजल गेली नाही." भारतीय समाज नेहमीच एखाद्या पिरॅमिडसारखा राहिला आहे. त्याच्या बहुतांश भागावर अंधःकाराचे साम्राज्य–परंतु अगदी शिखराजवळच्या संकुचित भागावर मात्र कमी-जास्त प्रमाणात दिव्य प्रकाश ! वस्तुतः तत्कालीन सुशिक्षित पंडितसमूहावर हा प्रकाश आपल्या सर्व समाजबांधवांचेपर्यंत पोचवण्याची नैतिक व सामाजिक जबाबदारी असते परंतु, श्रीज्ञानेश्वरांच्या कालातल्या विद्वान श्रेष्ठ मंडळींना त्याची जाणीव तरी नव्हती किंवा त्यांनी

ती बुद्धयाच टाळली होती. ज्ञानेश्वरमाउलींनी आपल्या लेखनात ह्या स्वार्थसाधू, कर्मकाण्डाचे अवास्तव स्तोम माजवणाऱ्या आणि दिशाभूल झालेल्या कंटकांवर अत्यंत तीक्ष्ण वाग्बाणांनी प्रहार करताना लिहिले आहे की, कर्मकाण्डाचे महत्त्व वाढवण्यात अशा लोकांचे एकमेव उद्दिष्ट स्वतःसाठी अधिकाधिक ऐहिक सुख मिळवत राहणे एवढेच असते.

“जैसी रांधणी रससोय निकी । करूनिया मोलें विकी ।
तैसा भोगासाठी अविवेकी । धाडिती धर्मु ।। (अ. २-२५४)
म्हणौनि हे पार्था । दुर्बुद्धि देख सर्वथा ।
तयां वेदवादरतां । मनी वसे ।।” (अ. २-२५५)
“तो जें जें बोले । तें अज्ञानचि फुललें ।
तयाचें पुण्य जें फळलें । तें अज्ञान गा ।।” (अ. १३-८४२)

आता दोन पैलूंवर विचार करणे आवश्यक आहे–

(१) श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या अध्ययनाच्या व संशोधनाच्या क्षेत्राचा परिघ किती विशाल असावा ;

(२) टीकाग्रंथ लिहिण्यासाठी त्यांनी भगवद्गीतेचीच निवड का केली असावी ?

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या अध्ययन व संशोधनकार्याच्या क्षेत्राचा विचार केल्यास असे आढळून येते की, गीतेतील तत्त्वज्ञानावर त्यांच्या पूर्ववर्ती महान् आचार्यांनी केलेल्या प्रदीर्घ विवेचनाचे समुचित, सूक्ष्म अध्ययन त्यांनी केले होते हे सूर्यप्रकाशाइतके स्वच्छ आहे–त्यांनी स्वतःच भाष्यकारांचेकडून आपण मार्गदर्शन घेतल्याचे निवेदन केले आहे. प्रमुख उपनिषदांचा जसा त्यांनी सखोल अभ्यास केला होता, तसेच बादरायणांचे ब्रह्मसूत्र (ख्रिस्तपूर्व) आणि व्यासांचे महाभारत ह्यांचेवर चिंतन केले होते, रामानुज (१००७-११३७), निंबार्क (सुमारे ११६२), मध्वाचार्य (११९७-१२७५) ह्यांच्या ग्रंथांमधील विशिष्टाद्वैत, द्वैताद्वैत आणि शुद्धाद्वैत ह्या दर्शनांच्या व तत्त्वज्ञानाच्या मूलभूत सिद्धांताचे अध्ययन केले होते. श्रीयोगवासिष्ठ, गौडपादकारिका, काश्मिरातला शैवसंप्रदाय व दक्षिणेतला नाथसंप्रदाय ह्यांवर सांगोपांग विचार केला होता.

ह्या प्रदीर्घ, सूक्ष्म व तौलनिक अध्ययनावर स्वतंत्रबुद्धिने चिंतन करून श्रीज्ञानेश्वरांनी आपली स्वतःची भूमिका निश्चित केली होती. उदाहरणार्थ,

तुलनात्मक दृष्टिने पाहिल्यास २१८ संदर्भांपैकी ६८ जागी आद्यशंकराचार्यांचे मत श्रीज्ञानेश्वरांनी मान्य केले नाही व ६८ जागी आपले स्वतंत्र मत प्रस्थापित केले आहे. ज्ञानेश्वरी लिहिण्यास प्रारंभ करण्याआधीच आपले स्वतःचे सिद्धांत श्रीज्ञानदेवांनी ठरविले होते. आणि ते विस्तृत, सूक्ष्म व समुचित अध्ययनानंतर काढलेले सिद्धांत पद्धतशीरपणे सर्वांना समजावून देण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला व त्यासाठी सर्व तत्त्वज्ञानाचे सार असलेली श्रीमद्भगवद्गीता निवडली. कारणे दोन आहेत–(१) भगवद्गीता हे अखिल जगातल्या चिरंतन तत्त्वज्ञानाचे सारभूत अद्वितीय शास्त्र आहे; (२) श्रीज्ञानेश्वरांच्या कौटुंबिक जीवनावर तत्कालीन अज्ञानी समाजाने, अन्यायाने कठोर आघात केले होते, तसे तीव्र दुःख कुणालाही सोसणे भाग पडू नये ह्यासाठी सामाजिक-समतेची यथातथ्य जाणीव, अजाण व पढतमूर्ख समाजाला करून देण्यासाठी श्रीमद्भगवद्गीतेतले तत्त्वज्ञान सहज समजेल अशाप्रकारे लोकांना सांगण्याचे त्यांनी ठरविले. समतादृष्टि हा ह्या तत्त्वज्ञानाचा गाभा आहे. श्रीज्ञानदेव नवव्या अध्यायात लिहितात––

" परी राया रंका पाड धरूं । नेणती सानेयां थोरां कडसणी करूं ।
एकसरें आनंदाचें आवारूं । होत जगा ।। (अ. ९–२०२)
म्हणौनि कुळ जाति वर्ण । हें आघवेंचि गा अकारण ।
एथ अर्जुना माझेपण । सार्थक एक ।। " (अ. ९–४५६)

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी सामाजिक-समतेचे महत्त्व विशद केले, इतकेच नव्हे, तर प्रत्येक व्यक्तीला त्या समतेच्या पातळीवरून स्वतःच्या अक्षय कल्याणासाठी प्रयत्न करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य आहे हा संदेश भोवतालच्या सगळ्या लोकांचेपर्यंत पोचविण्याच्या महान् कार्याला प्रारंभ केला. त्याकरिता त्यांनी महाराष्ट्रात व इतर प्रांतात प्रवास केला आणि ठिकठिकाणी प्रवचने व कीर्तने करून लोकसंग्रह केला. अशा तऱ्हेच्या प्रवासात, नेवासे येथे मुक्काम असताना त्यांनी श्रीज्ञानेश्वरी ह्या महान् ग्रंथाची रचना केली. भारतातील उदात्त व्यक्तींचे वैशिष्टच आहे की, स्वतःला जे काही अमोलिक ज्ञानधन प्राप्त झाले ते केवळ आपल्यापुरतेच न ठेवता ते सर्वांना उपलब्ध करून देणे हे आपले कर्तव्य आहे असे त्यांनी मानले; आणि कित्येक वर्षांनंतर अशा थोर व्यक्तींचीच गणना संतमालिकेत होते. सर्वसामान्य जनतेला आकलन होईल असे भाषेचे माध्यम आवश्यक

असल्याने श्रीज्ञानेश्वरमाउलींनी संस्कृत भाषेऐवजी मराठी भाषा स्वीकारली. अभंग, ओव्या, नित्यपाठ आदि काव्ये साध्या व कुणालाही सहज समजेल अशा सोप्या शब्दात रचून तत्त्वज्ञानाची शिकवण सर्वसाधारण समाजाच्या आटोक्यात आणून दिली. त्याच हेतूने, स्वत:चे तत्त्वज्ञानविषयक सर्व दृष्टिकोन एकत्रित स्वरूपाने स्वयंपूर्ण अशा, "अमृतानुभव", ह्या ग्रंथात लिहिले. लोकसंग्रहाचे महत्त्व जाणून त्यांनी, महानुभावपंथीयांनी सामाजिक सुधारणेसाठी केलेल्या यशस्वी प्रयत्नांचे अनुकरण केले व पंढरपूरच्या वारकरी मेळाव्यात भाग घेण्यास प्रारंभ केला. लोकसंग्रह करणे हे श्रीज्ञानेश्वरांनी आपल्या जीवनाचे एक प्रमुख उद्दिष्ट मानले होते. सामाजिक दृष्टिकोनात समता-तत्त्वाचा अनादर होऊ लागला म्हणजे त्या समाजावर परकीय, राजकीय किंवा सांस्कृतिक आक्रमण सोपे होण्याची शक्यता वाढते, ह्याचा साक्षीदार, इतिहास आहे. समता-तत्त्वाचा प्रचार ही आपल्या देशाच्या स्वतंत्रतेची ढाल आहे आणि ह्यासंबंधी ज्या श्रेष्ठ संतमालिकेने वेळोवेळी महत्कार्य केले त्यात श्रीज्ञानदेव मेरूमणि आहेत. त्यांच्या शिकवणीमुळे जनतेच्या वृत्तिवर इष्ट परिणाम होऊ लागल्याचे प्रत्यंतर नंतरच्या इतिहास खंडात आढळून येते.

मूळ गीतेची रचना आटोपशीर आणि पद्धतशीर आहे; तरीही त्या ग्रंथाच्या सूक्ष्म अभ्यासकांना त्यातली गूढ तत्त्वे समजून घेण्यात बऱ्याच अडचणी येऊ लागल्या होत्या; आणि त्यामुळे निरनिराळ्या विचारसरणीच्या आचार्यांनी आपआपल्या समजुतीप्रमाणे अभिप्राय प्रस्तुत केले होते. श्रीज्ञानेश्वरांचे स्वत:चे विश्लेषण, काही श्रेष्ठ पूर्ववर्तीयांच्या स्पष्टिकरणापेक्षा निराळे होते. त्यांनी चिद्विलासवादी पूर्णद्वैतावर केलेल्या विवेचनाचा अभ्यास केला म्हणजे श्रीमद्भगवद्गीतेतील–

" सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ।। " (अ. १८–श्लो. २०)

ह्या सात्त्विक ज्ञानाची कल्पना येते.

सुमारे २०० वर्षांपासून पाश्चात्य विद्वान भगवद्गीतेचा अभ्यास करीत आहेत. मानवाच्या इहलोकावरील जीवनकालातले प्रश्न व त्यानंतरचे विधिलिखित ह्याविषयी कुतूहल, विचारवंत व्यक्तींना नेहमीच सर्वत्र वाटत राहिले आहे. त्याविषयी श्रीकृष्णानी अत्यंत प्रासादिक शैलीत दिलेल्या

उत्तरांनी साहजिकच आकर्षित केले; परंतु तिथल्या काही अत्यंत चिकित्सक वृत्तिच्या अभ्यासकांना भारतीय तत्त्वज्ञानावरील विविध दृष्टिकोनांचे आकलन करणे तितकेच गुंतागुंतीचे वाटू लागले; जितके पूर्ववर्ती भारतीय तत्त्ववेत्त्यांचे वादंग समजून घेणे वाटत होते. अशा परिस्थितीत, ह्या देशातल्या अभ्यासकांनाही, ज्ञानेश्वरीत विशद केलेली स्पष्टीकरणे समजून घेण्यात प्रश्न पडू लागले तर काही आश्चर्य नाही. कारण ज्ञानेश्वरींतली तात्त्विक चर्चा काही ठिकाणी अवघड आहे व सुमारे ३० पिढ्यांपूर्वी किंवा ७०० वर्षांपूर्वी, श्रीज्ञानेश्वरकालीन मराठी भाषा, अर्वाचीन कालातील अभ्यासकांना सहज समजण्यासारखी नाही. त्याचबरोबर, वाढत्या सामाजिक क्रांतीमुळे भारताच्या अध्यात्मिक व सांस्कृतिक परंपरेविषयी, विशेषतः भारतीय समाजाला सगळ्या स्तरांवर समता देणाऱ्या परंपरेविषयी, देशवासियांना अधिक प्रमाणात जिज्ञासा वाटणे अपरिहार्य आहे. ह्या दृष्टिने ज्ञानेश्वरीचे विशेष महत्त्व आहे.

ह्याच कारणासाठी महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने हा ग्रंथ प्रकाशित करण्याचा निर्णय घेतला ह्याचे मी मनःपूर्वक स्वागत करतो.

विदुषी ग्रंथकर्तीने ह्या ग्रंथात श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी श्रीमद्भगवद्गीतेतील तत्त्वप्रणालीवर केलेले विवेचन मार्मिक आणि सरल शैलीत प्रस्तुत केले आहे. ज्यांना भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या मूलभूत गूढ सिद्धान्ताचा अभ्यास करण्याची संधी मिळालेली नसेल त्यांनादेखील हा विषय समजावा ह्या हेतूने हिंदू, जैन, बौद्ध, इस्लामी आणि ख्रिस्तीधर्मीय संतमहात्म्यांच्या चरित्रातील माहिती देऊन, तसेच सामान्य वाचकालादेखील त्याच्या जीवनक्रमांत येणाऱ्या निरनिराळ्या अनुभवांचे दाखले देऊन, ओघवती व रसाळ भाषेत विश्लेषण केले आहे आणि प्राचीन भारतीय दार्शनिक सिद्धान्ताची प्रसंगवशात् थोडक्यात माहिती दिली आहे. विषय गंभीर व काही प्रमाणात रूक्ष असूनही हे विश्लेषण उद्बोधक झाले आहे. त्यांचा हा उपक्रम निःसंशय, स्तुत्य व प्रशंसनीय आहे. मला विश्वास वाटतो की, अध्यात्माची गोडी असणाऱ्यांना ह्या ग्रंथाच्या वाचनाने निश्चित लाभ होईल. एका जाणत्या समीक्षकाने लिहिलेच आहे की, श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या प्रभावामुळे महाराष्ट्र सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रात अत्यंत संपन्न झाला.

वर्तमानकालीन व भविष्यकालीन मराठी वाचकांना त्या संपन्नतेची जाणीव देण्याचे सत्कार्य या ग्रंथाकडून होऊ शकेल.

"महाराष्ट्र संस्कृतीची विविध वैशिष्टचे ही ज्ञानेश्वरांच्या मानस सरोवरात बहरलेली सुवर्णकमळे होत. महाराष्ट्राच्या आंतरजीवनाची जान्हवी श्रीज्ञानेश्वरीने रेखाटलेल्या विशाल पात्रातून वाहत आली आहे."

"महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्यप्रेम महाराष्ट्राच्या भक्तियोगाचे वैशिष्टच, महाराष्ट्राचा नामनिष्ठ भागवतधर्म, महाराष्ट्राची कणखर तितिक्षा, महाराष्ट्राचे स्वावलंबन, महाराष्ट्रीय आचारातले प्रखर बुद्धिप्राधान्य हे सर्व सांस्कृतिक विशेष श्रीज्ञानेश्वरांच्या जीवनाचे, जीवनकार्याचे व त्यांच्या प्रतिभाविलासाचेही ठळक, विशेष व्यावर्तक गुणधर्म आहेत."

"श्रीज्ञानेश्वरी ही महाराष्ट्रीय संस्कृतीची ऐतिहासिक गंगोत्री व श्रीज्ञानेश्वर हेच महाराष्ट्राचे परमपूज्य पितृतीर्थ होत."– (श्री. धुं. गो. विनोद, पं. महादेवशास्त्री जोशीलिखित "ज्ञानेश्वरी–प्रवेशिका" ची प्रस्तावना.)

सौ. शैलजादेवी वहिनीसाहेबांचे ह्या उपक्रमाबद्दल व महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाचे, ह्या ग्रंथाचे प्रकाशन करण्याचा निर्णय घेतल्याबद्दल मी हार्दिक अभिनंदन करतो व सौ. शैलजादेवी वहिनीसाहेब आपले हे अत्यंत उपयुक्त लेखनकार्य दीर्घकाल चालू ठेवतील अशी आशा करतो.

श्रीमद्भगवद्गीतेत भगवंतांनी म्हटलेच आहे–

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ।। (अ. १८–श्लो. ७०)

मानव जातीची ही चिरंतन पिपासा आहे.

शंकर दयाल शर्मा

VICE-PRESIDENT INDIA
NEW DELHI
August 29, 1988

FOREWORD

' Bhavartha Deepika ', which is an alternative name of the Tika written by Dnyaneshwar on Shrimadbhagavadgita is a series of expositions made by him before an audience at Nevase in Ahmednagar District of Maharashtra in 1290 AD *i. e.* about seven hundred years ago (शके बाराशतें बारोत्तरें । तें टीका केली ज्ञानेश्वरें). It is justly regarded as an unequalled commentary on Gita which is regarded even by Western critical scholarship as part of all humanity's perennial philosophy. as so aptly concluded by Aldous Huxley.

All great literature, not only reflects aspects of contemporary social life but aims at furnishing a dependable guide of social conduct. This holds good, particularly, in respect of work manifestly devoted to analysis of social ethics. Accordingly, a brief reference to some details of the period in which Dnyaneshwari's author lived may prove useful. At that time, Ramdeorai Yadav was ruling over his kingdom, from his capital at Devagiri (in present Aurangabad District) in Maharashtra. Dnyaneshwarmaharaj had mentioned, at the end of his work, "Ramachandru King rules according to justice " न्यायाने पोशी क्षितीशु रामचंद्रु ". As later history disclosed, an invasion of Maharashtra was imminent-yet we have this testimony that public administration was being carried on then according to principles of law and order. Perhaps, while attributing this quality to Yadav political rule, Dnyaneshwarmaharaj might have had in mind an illustrious group of learned men adorning the Yadav Court like Vidnyaneshwar (1070-1100 AD) - who wrote his famous Mitakshari - a commentary on Yadnyavalkyasmriti, Shridhar (1150-1200) - who wrote Smrityarthasara and commentary on Bhagavatam, Hemadri - the author of Chaturvarga Chintamani, Jayadev - who wrote Chandraloka (an analysis of Sanskrit rhetorics), Bopadeva - who wrote on Sanskrit grammar and on topics of Ayurveda and Jalhana - who was the compiler of ' Suktimuktavali and a minister of Krishnadeva Yadav '. Scientific treatises were written on other subjects as well *e. g.*

Sangeet Ratnakar written by Sharangdhara. Thus, there was a lot of attention being paid to religious ritualistic literature and performing arts, besides purely literary topics. It could be said that the Yadav rulers were, doubtless, patrons of learning and supported conformity with religious and ritual procedures.

But a public administration, particularly under dynastic rule, does not always succeed in measuring, controlling and guiding social undercurrents, especially those affecting the bulk of the people, who, living undertrodden and *non privile* were in no position to voice their grievances; much less to assert a demand for a better life.

It is in this background that one may now look at the very unusual family life lived and suffered by Shri Dnyaneshwar–for sometime along with his parents, two brothers and sister, and after a compulsory demise of his parents, only with his two brothers and sister–all three having become orphans, ostracized by surrounding society as they were regarded impure, being offsprings of the Sanyasi who had reverted to married life by breaking vows of celibacy etc. Dnyaneshwara's father–Vithalpant beseeched learned priests at Alandi in Pune District for a prescription for purification. He was told to enter into a Jalasamadhi and as for a degree of purification of his four young children, he was informed that they should approach priests at Paithan–and it so happened that whereas Dnyaneshwara's parents got the penalty of voluntary drowning, the second part of the decree, obtained at that price at Alandi could never be implemented because the certificate given by the priests in Paithan was never implemented in Alandi.

It was in these tragic circumstances that everyone of the four children had to determine his or her locus of life at his or her own volition and initiative. Nivrittinatha took to Nathasampradaya which had already come into existence and was a movement of some strength based on a doctrine of social equality. In fact, Dnyaneshwara's great–grand–father, Trimbakpant and grand-father, Govindpant, were followers of this Sampradaya, according to recent research. Dnyaneshwar too joined it in due course–but with a slightly different outlook. He treated Nivrittinatha–his elder brother, as his Guru and wrote at his instance, his independent work, "Amritanubhava".

Vithalpant and his family were a set of thinkers, but the outlook on life entertained by what may be called 'masses' was teeped in ignorance. As observed by an analyst,

" बहुजनसमाज हा तर बोलून चालून मूढ व अज्ञानी होता. पशुतुल्य जीवन कंठण्यापलीकडे त्याला दुसरी गति नव्हती. त्याचे ठिकाणी जी थोडीबहुत धर्मश्रद्धा होती, तिला उच्च विचारांची बैठक कधी लाभलीच नाही. म्हणून अज्ञानाने, भीतीने किंवा स्वार्थबुद्धिने, मंगळाई, जोखाई, म्हसोबा, बहिरोबा इत्यादि देवतांची भक्ति करण्यापलीकडे तिची मजल गेली नाही. "

Indian society has always remained like a vast pyramid, most of which was covered with darkness, but its top illuminated to varying extent, from time to time. The contemporary priesthood had possessed a moral and social responsibility of spreading light but it was either not conscious of it or had deliberately ignored it.

Dnyaneshwarmaharaj has shot some of his sharpest arrows at such misguided ritualists who had only one objective in life *viz.* that of achieving material pleasures by promoting a ritualistic approach in society –

" जैसी रांधणी रससोय निकी । करूनिया मोलें विकी ।
तैसा भोगासाठी अविवेंकी । धाडिती धर्मु ।। (c. 2–254)
म्हणौनि हे पार्था । दुर्बुद्धि देख सर्वथा ।
तयां वेदवादरतां । मनीं वसे ।। " (c. 2–255)

" तो जें जें बोले । तें अज्ञानचि फुललें ।
तयाचें पुण्य जें फळलें । तें अज्ञान गा ।। " (c. 13–842)

At this stage, two relevant questions may be dealt with–(1) what was the compass of studies made by Dnyaneshwarmaharaj ; and (2) why did he select Shrimadbhagavadgita for his commentary ?

That he had studied earlier views about Gita doctrines is absolutely clear. In fact, he has explicitly stated that he had consulted Bhasyakaras or Chief-commentators on Gita. That he had very carefully studied all principal Upanishads is equally clear. Thus, it can be safely stated that he had pondered over Badarayana Brahmasutras (centuries before Christ) perused Vyasa's Mahabharata, examined views of Adyashankaracharya (788-820 AD), Ramanuja (1017–1137 AD); Nimbarka (C 1162 AD), Madhavacharya (1197–1275 AD). These views contained exposure of *Vishishtadvaita*, *Dvaitadvaita* and *Shudhadvaita* views on fundamental philosophy. There are also good reasons to believe that he took into account *Yogavasistha*, *Gaudapadakarika*, *Shaivism* as prevalent in Kashmir as well as doctrines of *Nathapanth* in the South.

But he had his own independent and original analysis of all that he read and pondered over. Thus, for example, it has been found that out of 218 instances of comparable views of Adyashankaracharya and Dnyaneshwara, Dnyaneshwara has not accepted his great predecessor's interpretation in as many as 68 instances; and differed further in 68 others. It appears that his conclusions had assumed their final shape, well before he wrote Dnyaneshwari. This is another way of saying that his choice had settled itself on Shrimadbhagavadgita because he was convinced that thereby he could express, systematically, the entire body of his own well-formed conclusions–as already seen. Ignorance, resulting social injustice and other evil consequences had conditioned Dnyaneshwarmaharaja's family life; and these developments must have left an indelible print on his mind. The Gita emphatically preached the doctrine of equality. As pointedly observed in Dnyaneshwari,

"परी राया रंका पाड धरूं । नेणती सानेयां थोरां कडसणी करूं ।
एकसरें आनंदाचें आवारूं । होत जगा ।। (c. 9–202)
म्हणौनि कुळ जाति वर्ण । हें आघवेंची गा अकारण ।
एथ अर्जुना माझेपण । सार्थक एक ।।" (c. 9–456)

He advocated not only the importance of social equality but prominently declared that an individual was free to promote his or her own welfare on the basis of that permanently equal status for all. Subject to these principles, what followed was a significant programme for carrying this message to all those around him. With this he travelled widely not only in Maharashtra but outside its boundaries. It was in the course of his halt at Nevase, that his great commentary was recorded. One must remember that it is characteristic of progressive minds in India, whom grateful generations later on referred to as saints, that they firmly believed that whatever they had learnt as valuable was really public property and should, accordingly, be made easily accessible to the public. This explains why Sanskrit as a medium of exposition was given up by Dnyaneshwaramaharaj in favour of Marathi language for helping people to grasp his views. This also explains his construction of lyrical poetry or *Abhang* verses–as also his decision to make a self-contained independent statement of his philosophical views in a work like 'Amritanubhava'. It would further enable us to understand

how he utilised results of an earlier Mahanubhava movement towards social reforms and an accepted convention of "वारकरी" pilgrimage to Pandharpur. 'Lokasangraha' became his principal objective. When the importance of the factor of social equality starts getting eroded the scope for foreign intervention in political cultural fields increases correspondingly. History stands witness to this phenomenon. Acute sense of equality is the shield of our freedom. Among those great saints who worked hard for promoting social equality, Shri Dnyaneshwaramaharaj can easily be counted as an effective pioneer. Maharashtra has profited from his teachings time and again.

While Gita's text was conveniently small and very systematically arranged, those who undertook a serious study had encountered great difficulty in understanding some of its subtleties. These difficulties had reflected themselves in consequent diversities among explanations rendered by preceding Acharyas. His own interpretation was, as already noted, somewhat different from that of some leading authorities. It is a rewarding exercise to discover how Dnyaneshwaramaharaja's Chidvilasavadi Purnadvaita analysis is Gita brings out of the truth of the Gita view :

"सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ।।" (c. 18–20)

The Gita has been under serious study of Western scholarship for nearly 200 years past. Problems of man's life on earth and of his destiny thereafter have attracted intellectuals of all ages and climes. Shri Krishna's answer to these problems, setforth so elegantly, naturally attracted attention, when East met West. But some very critical minds in Western countries got bogged down and tied themselves in knots on facing what seemed to them in that synthesis of philosophical views which was embodied in Gita, exactly as there appeared to be a never ending debate among competing interpretations of their Indian predecessors. In these circumstances, it was no wonder that, in course of time, Indian scholarship could locate problems in understanding views expounded in Dnyaneshwari. Apart from doctrinal difficulties, nearly 30 generations or seven centuries had removed modern Marathi reading public from the language employed by Dnyaneshwarmaharaj. At the same time, progressive democratic evolution had made and would continue to make a

persistent demand for an increasingly wider appreciation of India's spiritual and cultural legacy–particularly, that part of it which gave equal status to all sections and parts of Indian society. Importance of Dnyaneshwari's role in this process cannot be minimised.

It is for this specific reason that I welcome Maharashtra Rajya Sahitya and Sanskritik Mandala's decision to publish this volume. The learned authoress has explained doctrines of Shrimad Bhagavadgita as commented upon by Dnyaneshwarmaharaj, in simple and very elegant style, understandable, easily, by those who have not had the advantage of intensive coaching in obstruse texts of Indian philosophy. She has taken instances from the lives of great Hindu, Jain, Buddhist, Christian and Muslim saints to illustrate her points. The homely atmosphere of her exposition is praiseworthy. I am sure that those interested would profit by their reading of this work, for it has been correctly observed by a perceptive critic that Maharashtra region has been greatly enriched by Dnyaneshwarmaharaj's influence of its religious and social life—

" महाराष्ट्र संस्कृतीची विविध वैशिष्टचे ही श्रीज्ञानेश्वरांच्या मानस सरोवरात बहरलेली सुवर्णकमळे होत. महाराष्ट्राच्या आंतरजीवनाची जान्हवी श्रीज्ञानेश्वरीने रेखाटलेल्या पात्रातून वाहत आली आहे.

" महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्यप्रेम, महाराष्ट्राच्या भक्तियोगाचे ज्ञानवैशिष्टच, महाराष्ट्राचा नामनिष्ठ भागवत धर्म, महाराष्ट्राची कणखर तितिक्षा, महाराष्ट्राचे स्वावलंबन, महाराष्ट्रीय आचारातले प्रखर बुद्धिप्राधान्य, हे सर्व सांस्कृतिक विशेष, श्रीज्ञानेश्वरांच्या जीवनाचे, जीवनकार्याचे व त्यांच्या प्रतिभाविलासाचेही ठळक विशेष व्यावर्तक गुणधर्म आहेत.

" श्रीज्ञानेश्वरी ही महाराष्ट्रीय संस्कृतीची ऐतिहासिक गंगोत्री व श्रीज्ञानेश्वर हेच महाराष्ट्राचे परमपूज्य पितृतीर्थ होत. "

I congratulate Smt. Shailajadevi Vahinisaheb Pratinidhi for her excellent presentation as also Maharashtra Rajya Sahitya and Sanskritik Mandala for its decision to publish it. I wish the learned authoress a long span of such highly useful literary activity–for has not the Lord observed in the Gita–

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ (C. 18–70)

This is an eternal quest of mankind.

S. D. Sharma

स्वा ग त . . .

श्रीमंत सौ. शैलजादेवी प्रतिनिधि यांनी लिहिलेल्या 'श्रीज्ञानेश्वरी मुक्तचिंतन' या ग्रंथाची काही प्रकरणे मी वाचून पाहिली. गीतेच्या वा ज्ञानेश्वरीच्या प्रत्येक अध्यायावर एक एक प्रकरण आहे. सौ. राणीसाहेबांना ज्ञानेश्वरीची गोडी का लागली? कोणी आवड निर्माण केली? त्यांनी ज्ञानेश्वरीचे वाचन कोणाजवळ केले? अर्थाची निश्चिती त्यांनी कशी केली? अशा प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यापेक्षा ज्ञानेश्वरी जवळ बाळगणे, माउलीप्रमाणे तिच्यावर प्रेम करणे, तिचा आस्वाद तिच्या कुशीत शिरून घेणे, ही आवड सतत जोपासणे या बाबींनाच महत्त्व द्यावयास हवे. 'बहुत सुकृतांची जोडी' असल्याशिवाय असली आवड निर्माण होत नाही, झाली तर टिकत नाही. मुलाला आईची व आईला मुलाची जशी ओढ असते तशी प्रत्ययास आल्याशिवाय ज्ञानेश्वरीत मन रमत नाही. मग सातशे वर्षांपूर्वीची भाषा दुर्बोध व अवघड वाटू लागते.

पण पूर्वसुकृताचा धागा बळकट असला की सर्व अडचणी दूर होतात. एकदा माउलीशी भिडल्यावर मग 'स्तनमुखाचिये भेटी' कधी पान्हा थबकतो का? अशीच धारणा वाचकांच्या मनात हे मुक्तचिंतन वाचून होते. बोलून-चालून हे चिंतन आहे आणि तेही मुक्त. त्याला कसली बंधने नाहीत. 'बोलीं अरूपाचें रूप दावीन। अतीन्द्रिय परी भोगवीन। इंद्रियांकरवीं॥' ही माऊलीची प्रतिज्ञा आहे. ही ध्यानात धरून लेखिकेने ज्ञानेश्वरीचे वाचन, मनन, चिंतन केले आहे. येथे अर्थाची, पाठभेदाची, व्याकरणाची चिकित्सा नाही. आहे तो केवळ भावस्पर्श. आणि ज्ञानेश्वरीत हाच महत्त्वाचा आहे. ज्ञानेश्वरी कशी वाचावी? तर एकनाथांनी सांगितले आहे. 'भाव धरूनियां वाची ज्ञानेश्वरी' भाव हाच ज्ञानेश्वरी समजावून घेण्याचा मार्ग आहे आणि तो लेखिकेस गवसला आहे असे वाटते.

सौ. राणीसाहेबांनी हे मुक्तचिंतन कशासाठी साकार केले? सुमारे नऊ हजार ओव्यांवरील हे निरूपण त्यांनी लिहून का काढले? ज्ञानेश्वरीचा अर्थ सांगणारे ग्रंथ मराठीत अनेक आहेत. साखरे, दांडेकर, बा. अ. भिडे इत्यादींच्या सार्थ ज्ञानेश्वरी लोकादरास पात्र झालेल्या आहेत. मग लेखिकेचा हा खटाटोप कशासाठी? याचे उत्तर 'स्वान्तः सुखाय'—स्वतःच्या आनंदासाठी, समाधानासाठी; एवढेच आहे. नेपोलियनवर युरोपीय भाषांत सुमारे एक लाखावर पुस्तके आहेत. नेपोलियनचे गुण थोर पण तो महत्त्वाकांक्षी व सत्तापिपासु होता. उलट माउली सर्व जगाला आनंदाचे भोजन देणारी, ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करणारी, आत्मज्ञान विशद करून, 'जें जें भेटे भूत। तें तें मानिजे भगवंत।' म्हणणारी, खळांची दुष्टबुद्धि नष्ट व्हावी, सर्वांना सत्कर्मात प्रेम वाटावे, सर्व विश्वाने स्वधर्मसूर्याची पहाट अनुभवावी, दुरितांचा तिमिर नष्ट व्हावा, अशा हेतूने प्रेरित झालेले ज्ञानेश्वर सर्व भाग्यवंतांना प्रिय होतील यात काय संशय?'

सौ. राणीसाहेबांची भाषा सुलभ, प्रासादिक व प्रसन्न आहे. बोलून-चालून त्यांचे हे मुक्तचिंतन आहे. प्रकट चिंतन म्हणू या. हे साधताना त्यांनी ज्ञानेश्वरीमधील बोधाचा

धागा न सोडता इतरही बाबींचा उल्लेख केला आहे. कधी त्या उपनिषदांतील कथांचा संदर्भ देतात; कधी कृष्णमूर्ति, रमणमहर्षि, सत्यदेवानंद इत्यादींचे दाखले देतात. कधी संभाषणात्मक रूप त्यांच्या लेखनास येते. यामुळे त्यांच्या मुक्तचिंतनास एकप्रकारचा जिवंतपणा आलेला आहे. सोपा विषय अवघड व क्लिष्ट करून सांगण्यात विद्वानांना धन्यता वाटते. पण त्यांना ज्ञानेश्वरांचा जीवनहेतूच समजलेला नाही असे आढळते. ज्ञानेश्वरांनी जे गुह्य वा गुप्त होते ते प्रकट केले. जगातील ज्ञान, खरे आत्मज्ञान लोप पावले होते. पण माउलींचा स्पर्श गीतेला झाला आणि सर्वत्र आत्मज्ञानाची पहाट उजाडली. असाच अनुभव या मुक्तचिंतनाच्या वाचनाने होतो. म्हणून मी मराठी वाचकांच्यावतीने या मुक्तचिंतनाचे हार्दिक स्वागत करतो. स्त्री-शूद्रांसाठी मुक्त केलेल्या ज्ञानेश्वरांच्या तत्त्वज्ञानावर एका स्त्रीने मुक्तचिंतन प्रकट करावे, यातील औचित्य समजावून घ्यावयास हवे.

वास्तविकपणे पाहाता ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ विद्वत्तेच्या, व्यासंगाच्या प्रदर्शनासाठी नाही. त्यातील परतत्त्वाचा स्पर्श थोडा जरी ध्यानी आला तरी पुरे. एक ओवी जरी अनुभूतित उतरली तरी खूप झाले. ज्ञानेश्वरीत काही ठिकाणी विवरण कठीण आहे. काही ओव्यांचा अर्थ जाणत्यांनाही लागत नाही. पण लेखिकेस असा अडचणीचा प्रसंग आलेला दिसत नाही. ती आत्मानंदाच्या तुषारांत तृप्त आहे. असा एक मला नेहमीच आवडणारा प्रसंग लेखिकेने कसा सुबोध केला आहे त्याचा निर्देश करून हे स्वागत संपवितो. आपला उपदेश ऐकून अर्जुन आपणास येऊन मिळेल की काय ? याची चिंता भगवान कृष्णांना सहाव्या अध्यायात लागलेली आहे. अर्जुन हा अर्जुन राहावा, असे कृष्णांना का वाटते? लेखिका लिहिते—

‘मी जर ही ब्रह्मविद्या अधिक उघड करून सांगितली तर हा माझा परमभक्त माझ्यात विरून जाईल. मी देव, हा माझा लाडका भक्त ही भाषाच संपेल. याचे अर्जुनपण संपेल, हा कृष्णरूपच झाला तर तोंड भरून मी कुणाशी बोलू ? कुणाला गाढ आलिंगन देऊ ? डोळे भरून पाहावे असे मला कोण आहे ? मनात न मावण्यासारखे सुंदर विचार आले तर ते कुणाला सांगू ? हा माझ्याशी एकरूप झाला तर या सख्यसुखास दोघेही पारखे होऊ .... मोक्षसुखाची दृष्ट आमच्या या प्रेमास लागेल. म्हणून बोलण्यात थोडा आडपडदा असलेला बरा.’

अशी रम्य स्थळे या मुक्तचिंतनात अनेक आहेत. ज्ञानात अद्वैत्त पण प्रेमभोगात द्वैत अशी मौज ज्ञानेश्वरादि संतांनी दाखविली आहे. म्हणूनच तुकोबांसारखे संत म्हणतात, ‘मी भक्त तूं देव, ऐसें करीं गा’ या अवीट माधुर्याचा आस्वाद आबालवृद्धांना सुलभतेने घेता यावा म्हणून हे मुक्तचिंतन ज्ञानेश्वरप्रेमी वाचकांना उपयुक्त व मार्गदर्शक वाटेल यात शंका नाही. लेखिकेवर श्रीज्ञानेश्वरमाउलींची पूर्ण कृपा होवो अशी प्रार्थना आहे.

३, सामदा सोसा., ९८/१, प्रभात रोड, पुणे-४.

दि. ९ जुलै १९८८ — **प्र. न. जोशी**

वाचकांस विनंति—

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळातर्फे हा ग्रंथ प्रकाशित होत आहे. भाग्य असे की आपले उपराष्ट्रपति, डॉ. श्री. शंकर दयाल शर्मा यांचा शुभाशीर्वादही त्याला लाभला आहे. मराठी वाचकांच्या हाती हा ग्रंथ देताना मला फार आनंद वाटतो आहे.

पण त्याचा अर्थ माझ्या अनधिकाराची मला पूर्ण जाणीव नाही असा मात्र नाही.

पुनरावृत्तीचा दोष पत्करूनहि मी म्हणते आहे की, कोल्हापूरच्या मैत्रिणींसाठी दिलेली ही प्रवचने पुण्याच्या मैत्रिणींसाठी मी लिहायला सुरुवात केली. पण हे काम आपल्या शक्तीबाहेरचे आहे असे वाटून ते लेखन बाजूस सारून ठेवले. प्रा. गं. वि. कुलकर्णी आणि प्रा. म. अ. कुलकर्णी या दोघांनी ते वाचून प्रोत्साहन दिले आणि अठरा अध्याय लिहून घेतले. ह्या लिहिलेल्या प्रवचनातून ग्रंथ तयार झाला आणि महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने त्याचे प्रकाशन केले.

१९७० साली एप्रिल महिन्यात प्रवचनास सुरुवात झाली. आम्ही सर्वजणींनी पहिल्याच दिवशी ठरविले होते की, "ह्या वाचनाने आपले जीवन अंतर्बाह्य शुद्ध, सुंदर होत गेले पाहिजे आणि तसे झाले तरच आपण ज्ञानेश्वरी वाचली असे म्हणता येईल."

बारा वर्षांनी जेव्हा आम्ही आत्मशोधन करून पाहिले तेव्हा वाटले की, ह्या वाचनातून आनंद तर मिळालाच आहे पण आपल्या जीवनासंबंधीच्या दृष्टिकोनात आमूलाग्र बदल होतो आहे. जीवनाच्या समुद्रमंथनातून उठणारे राग-द्वेषांचे काळकूट प्राशन करून अमृताचा लाभ करून देण्याचे महत्कार्य हा ग्रंथ करतो आहे.

आम्हा सर्वजणींना हा सुखद अनुभव आला.

मनात आले की, आपल्याला लाभलेल्या आनंदाचा हा प्रसाद सर्वांना वाटावा.

आज शिक्षणाची द्वारे सर्वांना खुली झाली आहेत. बहुजनसमाज सुशिक्षित होतो आहे. अंगच्या कर्तबगारीने पुढे येतो आहे. स्त्रिया, मुलीं उत्तमोत्तम उच्च शिक्षणाचा लाभ घेत आहेत अशावेळी ज्ञानेश्वरी चिंतन–मननाने मनावर होणाऱ्या शुद्ध संस्कारांचीही जोड मिळाली तर जगाकडे व जीवनाकडे पहाण्याचा एक निकोप, उदात्त दृष्टिकोन त्यांच्या ठिकाणी तयार होईल आणि प्राप्त जीवन धन्यतेचे, कृतार्थतेचे होऊन सर्वांभूती भगवंत पहाण्याची युक्ति त्यांच्या हाती येईल.

ह्या ग्रंथ विद्वान मंडळींना मान्य झाला तर आनंद आहेच; पण तो सर्वसामान्य माणसांच्या घरापर्यंत पोचून त्यांना प्रिय झाला, मनन–चिंतनाचा विषय झाला, तर मी कृतार्थ होईन.

आपल्याला मिळालेल्या आनंदाचा प्रसाद सर्वांना वाटावा ह्या विनम्र भूमिकेतून ह्या ग्रंथाचा प्रपंच केला आहे. सहृदय वाचक प्रेमाने ह्या प्रसादाचा स्वीकार करतील अशी आशा करते.

—सौ. शैलजादेवी प्रतिनिधि

अनुक्रमणिका

		पृष्ठ क्रमांक
	प्राक्कथन ...	एक
	Foreword ...	नऊ
	स्वागत ...	पंधरा
	वाचकांना विनंती ...	सतरा
अध्याय		
१	अर्जुनविषादयोग ...	१
२	सांख्ययोग ...	३१
३	कर्मयोग ...	६५
४	ज्ञानसंन्यासयोग ...	८७
५	संन्यासयोग ...	१०९
६	आत्मसंयमयोग ...	१२७
७	ज्ञानविज्ञानयोग ...	१६७
८	अक्षरब्रह्मयोग ...	१८९
९	राजविद्याराजगुह्ययोग ...	२१३
१०	विभूतियोग ...	२६५
११	विश्वरूपदर्शनयोग ...	२९५
१२	भक्तियोग ...	३५३
१३	क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोग ...	३७७
१४	गुणत्रयविभागयोग ...	४६१
१५	पुरुषोत्तमयोग ...	४९५
१६	दैवासुरसंपद्विभागयोग ...	५४७
१७	श्रद्धात्रयविभागयोग ...	५८७
१८	मोक्षसंन्यासयोग ...	६२५
	पसायदान ...	७६७

॥ श्री ॥

अथ ध्यानम् ।

शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् ।
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥

॥ श्री ॥

गीता ध्यानम् ।

ॐ पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं
व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्येमहाभारतम् ।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनीम्
अम्बत्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ॥१॥

नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र ।
येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥२॥

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृत दुहे नमः ॥३॥

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥४॥

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।
देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ॥५॥

भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गान्धारनीलोत्पला ।
शल्यग्राहवती कृपेन वहनी कर्णेन वेलाकुला ।
अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी ।
सोत्तीर्णा खलु पाण्डवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ॥६॥

पाराशर्यवचः सरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं
नानाख्यानककेसरं हरिकथा सद्वासनावासितम् ।
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा
भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥७॥

मूकं करोति वाचालं पंगुं लङ्घयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥८॥

यं ब्रह्मा वरुणेंद्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैः
वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः ।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो
यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥९॥

॥ श्री ॥

कृपा प्रसाद

भाव धरोनिया वाची ज्ञानेश्वरी ।
कृपा करि हरि तयावरी ॥१॥
स्वमुखे आपण सांगे तो श्रीविष्णु ।
श्रीगीता हा प्रश्नु अर्जुनेशी ॥२॥
तेचि ज्ञानेश्वरी वाचे वदता साचे ।
भय कळिकाळाचे नाही तया ॥३॥
एका जनार्दनी संशय सांडोनी ।
दृढ धरी मनीं ज्ञानेश्वरी ॥४॥

॥ श्री ॥

अध्याय पहिला

अर्जुनविषादयोग

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

धृतराष्ट्र उवाच–

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥१॥

संजय उवाच–

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥
पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥
अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥४॥
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥५॥
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥६॥
अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥
भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥८॥
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥९॥
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥
अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥११॥

तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥१४॥
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥१५॥
अनन्तविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥१६॥
काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥१८॥
स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥
अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥२०॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच–

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥२१॥
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥२२॥
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥२३॥

संजय उवाच–

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥२४॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान्कुरूनिति ॥२५॥

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान् मातुलान्भ्रातॄन् पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥२६॥
श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥२७॥
कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच–
दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥२८॥
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९॥
गाण्डीवं स्रंसते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥३०॥
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोनुपश्यति हत्वा स्वजनमाहवे ॥३१॥
न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥
येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥३३॥
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥३४॥
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥३५॥
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥३६॥
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबांधवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥३७॥
यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥३८॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥३९॥
कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नंमधर्मोऽभिभवत्युत ॥४०॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥४१॥
संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥४२॥
दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४३॥
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥४४॥
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥४५॥
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥४६॥

संजय उवाच–

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥४७॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे "अर्जुनविषादयोगो नाम" प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

मालूताई

आपण पुण्याच्या मैत्रिणींनी अपार प्रेम दिले आहे. परवा परवा तर भेटलो पण वाटते आपली ओळख अनंतकाळाची जुनी आहे. असेही सहज मनात येऊन गेले की आपण सर्वजणींनी कोण्या एका गतजन्मी एकाच गुरुमाउलीच्या पायाशी बसून अध्यात्माचा श्रीगणेशा गिरवला असेल काय ?

कोण जाणे ?

पण एवढे खरे की अशाच एका सुखद चर्चेच्या प्रसंगी ज्ञानेश्वरीबद्दल बोलताना आपण ठरविले की कोल्हापूरला सखीमेळाव्यात ज्ञानेश्वरीबद्दल जे बोलले जाईल ते मी आपल्याला लिहून पाठवावे. अधून मधून पाठवत राहिले, आपण भेटलो की चर्चा करीत राहिलो, आनंद लुटत राहिलो.

परवाची बैठक वेगळ्याच रंगाने रंगली. विषय होता पातंजल योगसूत्रांचा. माझ्या मनाने नुकतीच या निश्चयाकडे झेप घेतली होती की त्या सूत्रांचा अर्थ समजावून घ्यावयाचा, निकराचा प्रयत्न करावयाचा. मग पाऊण तास त्या पद्धतीने रोज ध्यानाचा अभ्यास सुरू केला होता. बैठक जमू लागली. आनंद मिळू लागला होता.

त्याच वेळी आपण सर्वजणी पुण्यास भेटला. वृत्तिनिरोध म्हणजे काय ? त्याचे महत्त्व काय ? अभ्यास करता करता तो अभ्यास सोपा कसा वाटू लागतो आणि योगसूत्रांच्या आधाराने ज्ञानेश्वरीचा अर्थ कसा स्पष्ट होऊ लागतो यावर आपण बोलत राहिलो.

मग मात्र आपल्याला रहावेना. आपण म्हटले, "हे कोल्हटकर आमच्या मामंजींचे मित्र. वरचेवर घरी यावयाचे. त्यांच्या चर्चा चालायच्या. पण आमचे तिकडे कुठले लक्ष ? पण एकदा मनात आले आपण त्यांना काही तरी द्यावे. म्हणून मी त्यांना रुद्राक्षाची एक माळ दिली."

पुढच्या खेपेस कोल्हटकर म्हणाले, "सूनबाईंनी रुद्राक्षाची माळ दिली. आता जप केला पाहिजे म्हणून जप करतो." पातंजल योगसूत्रांच्या भाष्यकारांच्या ह्या उद्‌गारात सूनबाईंचे कौतुक होते. पण आम्हाला ही हकीकत ऐकणाऱ्यांना मात्र हे वाक्य त्यांच्या थोरपणाची साक्ष आहे असेच वाटले.

योगसूत्रांवरील चर्चा संपल्यावर आपण म्हटले, "माझ्या बंधूंनी हे पुस्तक मला तीन वर्षांपूर्वीच दिले पण मला ते काही कळेना. दोन-तीनदा प्रयत्न केला. पण काही उमजेनाच. आता ह्या चर्चेनंतर वाटते आहे की, पुस्तक कळेल की आपल्याला."

ज्ञानेश्वरीबद्दलही तसेच घडते. ग्रंथ मोठा, भाषा मराठी खरी पण ती सातशे वर्षांपूर्वीची आणि आशय बुद्धीच्या पलीकडे नांदणारा. इतक्या संकटांना तोंड देऊन ज्ञानेश्वरी वाचण्याच्या भानगडीत कोण पडणार ? त्यांतून एकदा का चुकून आपण

तिच्या पंजात सापडलो तर मात्र संपले! "सुटिका नाही." आपण ग्रंथाच्या मागे न लागता ग्रंथच आपल्या मागे लागतो. इतर वेड पत्करले पण हे देवपिसे, ग्रंथपिसे अंगात शिरले की पंचमहाभूतांपेक्षाही जबर! इतकी विलक्षण ओढ लागते की माउलींची कमळात सापडलेल्या भुंग्याची आवडती उपमा आपल्याला लागू पडते. प्राण गेला तरी ते कोमल बंध तोडावेसे वाटत नाहीत. कळो न कळो आपण वाचतच रहातो; डोलतच रहातो आणि मग एकेका ओवीचे दार उघडते.

"ये ना आत" असे म्हणत ओवी खुणावत रहाते. जरा अंगचोरपणा करावा तर ती सखी हात धरून ओढून घेऊन जाते आणि त्या आतल्या वैभवाने आपण आनंदात बुडून जातो. प्रयत्नपूर्वक त्या दारातून बाहेर पडले तरी हातास लागलेले कनोजी अत्तर हात धुतला तरी आपला सहवास सोडत नाही, तसेच काहीसे घडते. परिचय वाढेल तसतसे एकेक दालन आपल्याला खुले होईल या आशेवर जगायचे असे आपण म्हणू लागतो.

तेव्हा म्हणत काय होते की इथे जे बोलणे चालते ते जसेच्या तसे जरी लिहून पाठवता आले नाही तरी जसे सुचेल, जसे जमेल, तसतसे लिहून पाठवत जाईन.

कालच गुरुवार होता. थोड्या भगिनी जमल्या होत्या. त्यांना म्हटले, "आपले माझ्यावर किती उपकार आहेत! आज गुरुवार, तर मंगळवारपासून त्याची तयारी सुरू असते. विवेकानंदांचे ग्रंथ पाहिले जातात, रामकृष्ण परमहंसांचे चरित्र वरचेवर वाचले जाते, पातंजल योगसूत्रांशी झटापट चालते, इंग्रजी वाचनातला कोणता भाग लागू पडेल याचा विचार होतो, जुन्या कवींच्या रचनेची उजळणी होते आणि मग गुरुवार उजाडला की एकच धांदल उडते. आजचा विषय उत्तमात उत्तम कसा रंगवता येईल याच्याच चिंतनात संध्याकाळ होते. आपण ऐकायला बसता आणि सर्वजणी गीतेचे ध्यान म्हणून गीतेचे त्या दिवशींचे श्लोक वाचू लागतो. कधी चार, कधी दोन, कधी सात-आठसुद्धा आपण घेतो आणि मग माउलींच्या ओव्यांना सुरवात करतो. आतून आनंदाचे उधाण येते. आपली दाद मिळते. त्यामुळे सांगायला उल्हासच उल्हास वाटतो. पण खरे सांगू का, समजा, ऐकायला कुणीच आले नाही तरी मी या समोरच्या कोचाला ज्ञानेश्वरी समजावून सांगत बसेन, कारण माझे हे दीड तास ध्यानच होते. अपूर्व आनंद मिळतो."

मालूताई, मला होणारा हा आनंद आपण सर्वजणी वाटून घेऊया. आपली भेट झाली की आपण हाच विषय बोलतो पण भेट होईल तेव्हा! देशकालाच्या मर्यादा ओलांडण्याचे सामर्थ्य शब्दात आहे. तेव्हा आपल्या चर्चेनंतर असे ठरवले की लिहावे आणि पाठवत रहावे. ज्ञानेश्वरीबद्दल लिहिण्याचा आपल्याला अधिकार आहे की नाही याचा मी विचार केला नाही. लिहिताना मला आनंद होतो आहे, वाचताना वाचणाऱ्यांना झाला की सार्थक झाले. "हेच आहे का ज्ञानेश्वरीत? मग कळेल की मला" असे म्हणून कोणी मूळ ज्ञानेश्वरी उचलली की मी तृप्त होईन.

तेव्हा तात्पर्य काय की मला जशी कळली तशी मी सांगतेच आहे, आता तशीच ती लिहून काढीन आणि पुण्याच्या सखीमंडळासाठी पाठवीन.

आणखी एक विचार मनात येतो आहे. माउलींची क्षमा मागून म्हणते आहे की अर्थ लिहिताना ओव्या मागे पुढे घ्याव्या लागल्या तरी घ्यावयाच्या पण अर्थ संगतवार लिहायचा. ओव्या शक्यतोवर सगळ्या येतील. पण थोड्या मागे पुढे सरकवलेल्या असतील इतकेच. गद्य लेखन रसाळ कसे होईल हे पाहीन पण अर्थास धक्का लावणार नाही.

लिहिलेले वाचून, चर्चा करून आपला स्पष्ट अभिप्राय कळवावा अशी आग्रहाची विनंती करते. जे आपल्याला दुर्बोध वाटेल, कंटाळवाणे वाटेल ते जरूर कळवावे. दुरुस्तीची पराकाष्ठा करीन.

॥ श्री ॥

ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या व सोळाव्या अध्यायाच्या सुरवातीस सांग रूपके आहेत. पहिल्या अध्यायात संपूर्ण सारस्वतरूपी गणेशाचे रूपक आहे व सोळाव्या अध्यायामध्ये उगवत्या सूर्याचे रूपक आहे. गुरूंना सूर्य मानून पूर्ण रूपक आहे. दहा, बारा, चौदा, पंधरा, सतरा अध्यायांच्या सुरवातीस गुरूंना नमन आहे. पाच अध्याय "मग" आणि दोन "तरी" व दोन "आता" या शब्दांनी सुरू होतात. पहिला व दहावा ॐने सुरू होतो. गुरुनमनाच्या सहा अध्यायात तीन अध्यायांची सुरवात जयजयकाराने झाली आहे.

ॐ हा मूलध्वनि आहे व शब्द ध्वनिरूप असल्याने संपूर्ण सारस्वत ही एक प्रचंड गणेश मूर्ती आहे अशी कल्पना करून माउलींनी पहिली ओवी लिहिली आहे.

ॐ नमो जी आद्या । वेद प्रतिपाद्या ।
जय जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥ देवा तूंचि गणेशु ।

मालूताई, सिद्धचरित्राबद्दलही आपण बरेच वेळा बोललो आहो. स आणि ह चा लोप होऊन उरणारा जो ॐकार त्याच्या बोधासाठी नाथपंथाच्या अकरा सिद्धांची ही चरित्रमाला म्हणजे रत्नांची खाणच आहे.

काय सांगू नाथांची प्रौढी । जितुकी वर्णावी तितुकी थोडी ।
मनुष्यजन्मा येऊन जोडी । या मार्गाची करावी ॥

ही सिद्धचरित्रातील पाचव्या अध्यायाच्या अखेरीची ओवी मी सतत जपत असते.

हा मार्ग म्हणजे "अखंड ॐकाराचा मौनजप" असा अगदी राजरस्ता. इथे ना वयाची अट, ना लिंगाची अट, ना जातीची अट, ना धर्माची अट.

"ज्याचा निशिदिनी घोष चालूच आहे त्याची फक्त जाणीव ठेवावयाची एवढीच ही उपासना आहे" हे ऐकून माझा जीव फार सुखावला आणि सरळ त्या रस्त्याला लागला. "ज्ञानेश्वरी वाच" ह्या अदृश्यातून आलेल्या आदेशांचे मी स्वागत केले आणि नाथपंथाचा हा प्रमुख ग्रंथ हे समजून आल्यावर कटाक्षाने पारायणे सुरू केली.

श्रीमत् सत्यदेवानंदसरस्वती स्वामीजींशी ज्ञानेश्वरीमधल्या ह्या पहिल्या ओवीबद्दल चर्चा करताना मी म्हटले, "स्वामीजी, या पहिल्या ओवीतच सगळी ज्ञानेश्वरी सांगून झाली की !"

तेव्हा स्वामीजींनी हसून मान डोलावली, खुपेरकर शास्त्रीबुवांनी ह्या एकाच ओवीवर तीन दिवस रोटरीमध्ये प्रवचन केल्याचे ऐकून मला नवल वाटले नाही.

भवानी सहस्रनामाच्या सुरवातीस "कैलास शिखरे रम्ये" शिवपार्वती असताना नंदी भगवंताना विचारतो आहे, "देवा, आपण अहोरात्र कुणाचे स्मरण करता ? ध्यान करता ?"

देव म्हणाले, "जिच्या सामर्थ्यामुळे हे ब्रह्मांड उत्पन्न करण्याची शक्ति मला मिळाली त्या ह्या आदिमायेचे मी अहोरात्र स्मरण, चिंतन, ध्यान करतो."

आणि मग शिवांनी नंदीला सहस्त्रनाम सांगण्यास सुरवात केली. सुरवात होती—

"**ॐ ऱ्हीं जगन्माता**" या सूत्राने !

सिद्धचरित्रात तर भवानीच प्रश्न करते आहे. ती म्हणते आहे, "आपल्या तोंडून अठरा पुराणे इतिहास सर्व ऐकले.

तथापि चित्ता समाधान । नोहेचि जाण सर्वथा ।।

तरी हे असे का होते ? आपण स्वतः तर

विदेह स्थिति समाधिस्थ । प्रेमभरे डुलसी सत्य ।।

तेव्हा देवा आता असे करा की तो सुखानुभव मला द्या."

शिवदेव संतुष्ट झाले आणि त्यांनी भवानीला उपदेश केला. कशाचा ? तर श्रीपतिनाथ लिहितात—

"**गिरिजे, या मूळ एकाक्षरे । जीवाचें जीवपणचि सरे ।**
अहं ब्रह्मास्मि इया गजरे । गर्जे वेदु अखंड ।।

तेव्हा माउलींनी अशा या नाथपंथाच्या बीजमंत्राचा ग्रंथारंभी उच्चार केला व त्यावर गणेश रूपकाचा अपूर्व साज चढविला आहे. माउली म्हणतात, "ॐकाराचा जयजयकार असो. वेदांनी त्याचे प्रतिपादन केले आहे खरे पण तो जाणवतो आपल्याच ठिकाणी, भेटतो आपल्या स्वतःच्या रूपातच. हे ॐकारा, तूच गणेश आहेस."

हे वाचताना "मूलाधारस्थितोऽसि नित्यं" हे अथर्वशीर्षमधले वचन आठवते. ध्वनि मूलाधार चक्रात उत्पन्न होतो हे ध्यानात आले की या ओवीचे सौंदर्य कळते. मूलाधार चक्राची देवता गणेश आहे. ध्वनीचे मूळ मूलाधार चक्रात आहे व सर्व सारस्वत ध्वनिरूप आहे. आता हा ध्वनि गणेश कृपेने व्यक्त होतो. ध्वनीचा अर्थ काय हेही आपल्याला गणेशकृपेनेच कळते. म्हणजेच सर्वप्रकारच्या अर्थाचा प्रकाश बुद्धिमध्ये पडतो तो गणेशामुळेच.

माउली म्हणतात, "मी निवृत्तिदास ज्ञानदेव सांगतो आहे, ऐकावे महाराज. अखिल सारस्वत–मग त्याचा कर्ता कोणीही असो, विषय काहीही असो, हेतु कोणताही असो,– ते केवळ त्या एका आदिबीज ॐकाराचाच विस्तार आहे.

पहा हे अशेष शब्दब्रह्म त्या गणपतीची एकसंधी मूर्ति आहे. अक्षररूपी निर्दोष आकृति मिरवते आहे. स्मृति हे अवयव आहेत. त्यातील विषय हे बाह्यांग आहे. त्यातील अर्थाचे सौंदर्य ही त्या मूर्तीच्या लावण्याची ढब आहे. अठरा पुराणांचे अलंकार ह्या गणपतीने धारण केले आहेत. त्या पुराणांमध्ये गुंफलेली प्रमेये ही त्या अलंकारांतील जडावाची नक्षी आहे. श्लोकांचे सुसंस्कृत चरण हे देवाच्या अंगावरील तलम झळझळित वस्त्र आहे. पहा ही काव्य नाटके! त्यांतून निघणारा अर्थध्वनि मधुर रंजक पण बारीक! म्हणून कौतुकाने रुणझुणणाऱ्या घागऱ्या म्हणून देवानी त्यांचाही स्वीकार केला आहे. नाना प्रकारची प्रमेये पाहिली की त्यात नैपुण्य दिसते आहे. उचित श्लोकांमुळे जणु ती रत्नजडित दागिने आहेत असे वाटते. व्यासादिकांच्या बुद्धींनीं सगळे शब्दब्रह्म कवटाळून टाकले असल्याने ह्या बुद्धि म्हणजे गणपतीच्या कमरेस वांधलेला शेला झाल्या आहेत असे वाटते. शेल्याच्या पदराच्या दशा तर नुसत्या झळकत आहेत.

पातंजल, सांख्य, वैशेषिक, न्याय, पूर्वमीमांसा (कर्मकांड) व उत्तरमीमांसा (वेदान्त) या सहा दर्शनास षड्दर्शने म्हणतात. हे गणपतीचे सहा हात आहेत. या सहाही दर्शनामध्ये एकवाक्यता नाही. असलाच तर विरोधच आहे. तेव्हा देवानी त्या तत्त्वज्ञानांची आयुधे केली. भक्तांच्या अज्ञानाचा नाश यातील कोणत्यातरी एक आयुधाने होईलच असा त्यांचा विचार असावा. तर्काचा परशु केला, नीतिभेदाचा अंकुश केला व हाती धरला वेदांत! हा देवाच्या हातातील गोड मोदकच झाला. वार्तिकांचा बौद्धमत संकेत की जो मुळातच खंडित होता तो मोडका दात ह्या गजाननाने एका हातात घेतला. सत्कार्यवाद हाच वरद असा कमलहस्त झाला आणि धर्मप्रतिष्ठा हा अभयहस्त झाला. निर्मळ विवेक म्हणजे महासुखाचा परमानंदच असलेली सोंड झाली. शुभ्रवर्ण व समता यांनी युक्त असलेला संवाद हा गणपतीचा दात होय. ज्ञानदृष्टीने बारीक निरीक्षण करणे हेच त्या विघ्नहर्त्याचे डोळे होत. पूर्व व उत्तरमीमांसा हे देवाचे कान आहेत असे मला वाटले. ऋषिमुनि भ्रमर होऊन ह्या कानातून स्रवणारे बोधामृत पितात. द्वैत व अद्वैत ही देवाच्या गजमस्तकावरची गंडस्थले आहेत. त्यावर प्रमेयांची पोवळी तेजाने चमकत आहेत. ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुंडक, मांडुक्य, ऐतरेय, तैत्तिरीय, छांदोग्य व बृहदारण्यक ही दहा उपनिषदे घमघमणारी फुले गणपतीच्या मस्तकावर शोभतात. त्या फुलांमध्ये ज्ञानमकरंद भरून वहात असतो.

"अ" हे गजाननाचे चरणयुगुल
"उ" हे गजाननाचे विशाल उदर
"म्" हे गजाननाचे महामंडल मस्तक

अ, उ, म् ही तीन अक्षरे एकत्र आल्याबरोवर त्यांनी सगळे शब्दब्रह्म कवटाळून घेतले आहे आणि मी केवळ गुरुकृपेच्या जोरावर त्या आदिबीजास नमस्कार करतो आहे."

गणपतीला वंदन केल्यानंतर ज्ञानदेव शारदेस वंदन करतात. ते म्हणतात, "वाणीची अपूर्व क्रीडा करणारी जी देवता आहे, चातुर्य, वागर्थ व कला यांची जी अधिष्ठात्री आहे आणि म्हणून जगाला जी मोहून टाकते, त्या सरस्वतीला मी नमस्कार करतो.

डोळ्यांना दिव्य अंजन भेटले की दृष्टि फाकते आणि भूमिगत द्रव्याचा साठा दिसू लागतो. चिंतामणी रत्न हाती आले की सगळे मनोरथ सिद्धीला जातात. निवृत्तिनाथासारखे गुरु मला लाभले आणि माझे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले. निवृत्तिनाथ मला गुरु म्हणून लाभले एवढेच नव्हे तर माझ्या हृदयात येऊनच बसले. सहजच विवेकावर माझी आत्यंतिक निष्ठा बसली आणि मी हा संसारपूर तरून गेलो. ज्ञाते हो! म्हणून मी म्हणतो केवळ गुरूंची भक्ति करावी. म्हणजे आपण कृतकृत्य होतो. मुळाला पाणी घातले की फांद्या, पाने फोफावतातच ना? एका समुद्रस्नानाने सर्व तीर्थांत स्नान केल्याचे पुण्य लाभतेच ना? अमृताच्या सेवनात सर्व रसांचा आस्वाद मिळतोच ना? तसेच हे आहे. म्हणूनच मी सर्व अभिलाषा पुरविण्याचे सामर्थ्य ज्यांच्याजवळ परिपूर्ण आहे त्या गुरूंनाच वारंवार वंदन करतो."

ज्ञानदेवानी इथे गुरूंना प्रत्यक्ष वंदन केले आहे हे खरे पण संपूर्ण ज्ञानेश्वरीमध्ये गुरुभक्तिचा मध्यम एकसारखा झंकारत असतो. मला गाणे शिकविण्यासाठी काळेबुवा आणि सतार शिकविण्यासाठी काणेबुवा यावयाचे. काळेबुवा तंबोरा लावायचे आणि म्हणायचे, "सा—प—ऐका. पण तंबोरा चांगला लागला की आतून मध्यम उठत असतो तिकडे लक्ष द्या."

काणेबुवांनी एकदा एकच सूर वाजवला आणि विचारले, "कोणता सूर आहे हा?" मी म्हटलं, "याचा षड्ज कोणता हे कळले की सांगता येईल हा सूर कोणता आहे."

ते हसून म्हणाले, "अहो तसे नाही. एकच सूर ऐकला की म्हणायचे 'सा' दुसरा सूर त्यानंतर ऐकला की त्या षड्जाप्रमाणे ठरवायचे दुसरा सूर कोणता ते."

मला नेहमी ह्या संवादाची आठवण होते. गुरुभक्ति हा ज्ञानेशांचा स्थायी सूर आहे. आणि बाकी सगळे त्याच्या लयीत झंकारणारे सूर आहेत. काळेबुवांच्या सांगण्याप्रमाणे हा सूर—हा मध्यम कधी प्रगट असतो कधी आतून आस देत असतो इतकेच.

गुरुनमनानंतर ज्ञानदेव म्हणतात, "सर्व चमत्काराची खाण, विवेकवृक्षांची बाग, अशी ही गहन कथा ऐका. हे महाभारत सर्व सुखांचे उगमस्थान आहे. सिद्धांताचा साठा आहे. नवरसाने भरलेला समुद्रच आहे. सर्व विद्यांचे मूलस्थान असलेली ही कथा जणु काही प्रत्यक्ष मोक्षच आहे. रसाळ असूनही सर्व शास्त्रांमध्ये श्रेष्ठ शास्त्र आहे. हे सर्व धर्मांचे माहेरघर आहे. सज्जनांच्या मर्मबंधातील ही ठेव आहे.

सरस्वतीचा तर हा जामदारखानाच वाटतो. कधी कधी असे वाटते की व्यासांच्या विशाल बुद्धिमध्ये प्रवेश करून प्रत्यक्ष शारदाच त्रैलोक्यात प्रगट झाली आहे की काय ! आणि म्हणून महाभारत हा ग्रंथ स्वतःच्या मोठेपणाच्या सामर्थ्याने सर्व काव्यग्रंथांचा राजा झाला आहे आणि रसांच्या रसाळपणाला राजैश्वर्य प्राप्त झाले आहे.

एवढयानेच महाभारताचे माहात्म्य संपले नाही. महाभारतामुळे शब्दांना शास्त्रीय राजमान्यता मिळाली आणि ब्रह्मज्ञानाचा कोमलपणा दुणावला. चातुर्य मुळात शहाणे खरे पण त्यालाही महाभारत कथांमुळे जास्त शहाणपण आले. तत्त्वांची शुष्कता जाऊन त्यांना गोडी आली. सुखाचे वैभव वाढलेच वाढले. मधुरतेची मधुरता, शृंगाराची सुरेखता आणि रुढीचे औचित्य विशेषपणाने महाभारतामुळे स्पष्ट झाले. येथे कलांना कुशलता प्राप्त झाली. पुण्याला तेज प्राप्त झाले आणि म्हणून या ग्रंथाच्या श्रवणाने जनमेजयाचे दोष सहज नाहीसे झाले.

विचार करता करता असे वाटते की व्यासांच्या बुद्धीचा स्पर्श झाल्याबरोबर रंगांची झळाळी वाढली. गुणांचे सगुणत्व द्विगुणित झाले. सूर्याच्या प्रकाशाने त्रैलोक्य झळकत उठावे त्याप्रमाणे व्यासबुद्धीने कवळून घेतलेले हे विश्व नव्या प्रकाशाने जणु मिरवते आहे. त्याला दिव्यत्व प्राप्त झाले आहे. साधे साधे अर्थ पण व्यासमतीमध्ये त्यांनी प्रवेश केला की, चांगल्या सुपीक जमिनीत पेरलेले बी फोफावून येते, नवे रूप घेते, आपोआपच विस्तारून पसरते तसे घडते. व्यवहारात घडते ना ? शहरात आल्याबरोबर गावाकडचा साधाभोळा ग्रामीण चाणाक्ष होतो तसा प्रकार अर्थांनी व्यासांच्या बुद्धीत प्रवेश केल्याबरोबर होतो. त्यांना काही वेगळाच डौल, वेगळेच ऐश्वर्य प्राप्त होते.

इतिहासांनी हा चमत्कार पाहिला आणि विचार केला की आपणही व्यासांच्या महाभारताचा आश्रय घ्यावा म्हणजे आपोआप आपल्याला जास्तच मोठेपणा मिळेल. मुलगी मुळात सुरेख असली तरी पण वयात आल्यावर तिचे सौंदर्य जास्तच खुलते, वनामध्ये सुंदर सुंदर वृक्षवेली असतातच पण वसंत आला की त्यांच्या सौंदर्याची जणू काय खाणच उघडते. सोने अगदी बावन्नकशी असले तरी त्याची खरी शोभा दागिने घडविल्यावरच दिसते. त्याप्रमाणे इतिहासांनी महाभारतात प्रवेश केल्यावर त्यांचे सौंदर्य वृद्धिगत होऊन शोभू लागले. इतिहासाच्या मागोमाग पूर्ण प्रतिष्ठा मिळेल या आशेने पुराणांनीही लहान रूप घेऊन महाभारतात प्रवेश केला. इतिहास पुराणाने संपन्न झाल्यावर महाभारतात जे नाही ते जगात नाही अशी म्हणच पडून गेली. त्रैलोक्य व्यासबुद्धीचे उच्छिष्ट असेच मानले जाऊ लागले.

परमार्थाची जन्मभूमि असलेली ही सुरस कथा वैशंपायन ऋषींनी जनमेजय राजाला सांगितली आणि त्या कथेत श्रीकृष्ण व अर्जुन यांचा गीता नावाचा संवाद

आला आहे. अद्वितीय, उत्तम, पवित्र, निरुपम, परम मंगलधाम अशा भारतरूपी कमलाचा पराग म्हणजे गीता होय."

एखादा मोठा राजप्रासाद असावा, त्याच्या बाह्य सौंदर्याचे आपण आश्चर्यचकित होऊन दर्शन घ्यावे आणि चौकात प्रवेश करावा आणि चौकाच्या नक्षीदार महिरपी, डौलदार सुरूचे खांब, लखलखीत झुंबरे यांच्या थाटात मन रमते न रमते तोच प्रासादाच्या मध्यवर्ती चौकातील संगमर्मरी कारंजाचे तुषार अंगावर यावेत आणि उडणाऱ्या पाण्याचे मधुर संगीत कानावर पडावे तशी स्थिती यापुढे आपली होणार आहे. जाणवते आहे की हे तर ह्या वाड्याचे पहिले खुले दालन आहे. भांडारखाना अजून नजरेस पडायचाच आहे. मात्र एकच होते की ह्या बाह्य दर्शनाने आतल्या अद्वितीय वैभवाची अंधुक कल्पना मनात डोकावू लागते आणि ते लावण्य पेलण्याची बुद्धीची बैठक तयार होऊ लागते.

जयपूरच्या खजिन्याची मोजदाद व किंमत करण्यासाठी काही जवाहिरे जयपूरला नेले होते. व्यापारी समोरासमोर बसल्यावर दागिन्यांचा ढीग मधे रचण्यात आला. एकेका बैठकीवरच समोरचा मनुष्य दिसेना एवढा उंच ढीग झाला आणि त्या खजिन्याच्या दालनात अशा अनेक बैठकी घातल्या होत्या. ढीग घातल्यावर व्यापाऱ्यांना किंमत करण्याची आज्ञा झाली. व्यापारी एकेक नग उचलत न्याहाळून पाहून बाजूस ठेवत, दुसरा उचलत शेवटी विचारे हताश झाले. सगळे जवाहिरे एकमुखाने म्हणाले, "अहो आम्ही यांची काय किंमत करणार ? यातला एकेक नगच पृथ्वीमोलाचा आहे."

ज्ञानेश्वरीतील एकेक ओवी तशीच अमोल आहे. ती हातात घेताना त्यातील भावार्थ कळण्यासाठी आपण आपली ताकद वाढवायला हवी आहे. ते रसायन मधुर आहे खरे, पण ते पचविण्याची शक्ति खाणाऱ्याने आधी कमवायला हवी आहे.

एका राजाच्या मुदपाकखान्यात एक उत्तम स्वयंपाक करणारा आचारी होता. नोकरीवर रहाताना त्याने एक अट मात्र घातली होती की "मी फक्त महाराजांचा स्वयंपाक करीन. त्यांच्यासाठी केलेले पदार्थ इतर कोणासही वाढणार नाही." आचाऱ्याचे पाककौशल्य पाहून राजाने ही चमत्कारिक अट कबूल केली. नाना प्रकारचे अत्युत्तम पदार्थ करून तो आचारी फक्त राजाला वाढत असे. रोज ते पदार्थ खाऊन राजा तृप्त होत असे. एकदा एका सरदाराच्या मनात आले की त्या पदार्थांची चव आपणही एकदा चाखावी. त्याने राजाला विनंती केली की, 'महाराज, आपल्या ताटातील पदार्थांची कीर्ति आम्ही रोज ऐकतो. एकदा तरी आपल्या पंक्तीचा लाभ मला मिळावा.'

राजा म्हणाला, "आचाऱ्याला विचारून बघतो." आचारी कबूल होईना. तो म्हणे, "मी माझी अट आपल्याला नोकरीवर रहातानाच सांगितली आहे. ह्या अन्नातील एकही पदार्थ मी दुसऱ्या कोणास वाढणार नाही."

सरदाराची तर रोज विनवणी ! शेवटी फार मुष्किलीने आचारी तयार झाला. तरी पण त्याने एक अट घातलीच. तो म्हणाला, "सरदारसाहेबांनी या जेवणावर पाण्याचा घोटही घ्यायचा नाही संध्याकाळपर्यंत. जर का ते पाणी प्यायले तर त्यांची काय अवस्था होईल हे सांगता यायचे नाही. मी मग जबाबदार नाही." राजेसाहेब व सरदारसाहेब जेवायला बसले. केशर कस्तुरी घातलेले ते अप्रतीम जेवण दोघांनी मोठ्या आनंदाने घेतले. आपण आचाऱ्याची अट मान्य केली आहे याचा सरदारास विसरही पडून गेला. सरदार पानावरून उठला मात्र त्याला मनस्वी तहान लागली. आचाऱ्याची धोक्याची सूचना धुडकावून लावून तो यथेच्छ पाणी प्यायला. क्षणार्धात जीव जातो की रहातो अशा असह्य वेदना सुरु झाल्या. असा मसाला पचविण्याची सवय व ताकद असलेले राजेसाहेब ते जेवण रोज सहज पचवत होते तर त्या सरदाराची अवस्था एकाच वेळेत अशी झाली.

गीतासेवनाची पद्धत अशीच आहे. ते रसायन सेवन करण्यास जो खराखुरा भक्त असेल तोच तेव्हढा अधिकारी आहे. माउली म्हणतात, "शब्दब्रह्माचा समुद्र व्यासांच्या बुद्धीने घुसळला, त्यांतून महाभारतरूपी लोण्याचा गोळा काढला, ज्ञानाग्नि पेटवून त्यावर हे लोणी ठेवले आणि लक्षपूर्वक ते कढविले. मग गीतारूपी साजुक तूप तयार झाले. ह्या तुपाचा इतका घमघमाट सुटला की, त्याचा आस्वाद घेण्यासाठी पुष्कळ मंडळी जमली.

पण महाभारताच्या भीष्मपर्वात सांगितलेली ही भगवद्गीता केवळ भक्तांच्यासाठी होती. त्यामुळे ह्या जमलेल्या मंडळींपैकी जे भक्त, विरक्त आणि सोहंभावात पारंगत होते त्यांनाच ह्या साजुक तुपाचा आस्वाद घेता आला; आजही येतो. या अशा भक्तांप्रमाणे श्रीशंकर, ब्रह्मदेव आदिकरून देवांनीही गीतेची स्तुति केली. सनकादिक मुनींनी मोठ्या आदराने गीतेचे सेवन केले."

माझे मामा माधवराव कानिटकर नेहमी म्हणत असत की, "जे. कृष्णमूर्ति हे आधुनिक ज्ञानेश्वर आहेत." गीता ऐकावी कशी याचे जे विवेचन पुढे माउलींनी केले आहे ते कृष्णजींच्या How to listen या विवेचनाशी इतके मिळतेजुळते आहे की यापुढील ओव्या वाचताना मला नेहमी मामांचे शब्द आठवतात. "अरे मन मोकळे करून ऐक." Without naming and turning, choiceless awareness असे शब्द कृष्णजी वापरतात तर ज्ञानदेव मन हळुवार करून "इंद्रिया आधीं झोंबिजे प्रमेयासी" असे म्हणतात इतकेच. भाषेचा फरक! बाकी आशय एकच.

एक जपानी साधु डोंगरमाथ्यावर एकटाच रहात असे. चिंतनात मग्न असे. त्याच्याजवळ तीर्थाने भरलेला एक लोटा असे. जो कोणी तीर्थासाठी डोंगर चढून जाईल त्याला तो तीर्थ देई. एकदा एक मनुष्य पेला घेऊन साधूकडे गेला आणि म्हणाला, "महाराज मला तीर्थ द्या."

साधूने पेल्याकडे पाहिले आणि त्या माणसाकडे वळून तो म्हणाला, "बाबारे, हा पेला तर काठोकाठ भरलेलाच आहे. तीर्थ घालायला यात जागा कुठे आहे ? तू तो मोकळा करून आण म्हणजे तीर्थ घालतो. एरवी ह्या भरलेल्या पेल्यात तीर्थ घातले तर ते बाहेरच्या बाहेर वाहून सांडून जाईल."

तीच अडचण लक्षात घेऊन ज्ञानेश्वर म्हणतात की, "ही कथा ऐकावयाची असेल तर एका खुबीने ऐकली पाहिजे. तरच त्यातील मर्म कळेल.

शब्दांमध्ये मन गुंतू द्यायचे नाही. इंद्रियांना कळू द्यायचे नाही. वरवरच्या अर्थाचा विचार न करता एकदम थेट कथेतील प्रमेयांना जाऊन भिडायचे म्हणजे अर्थ उराउरी भेटेल. शरद ऋतूतील चंद्रकिरणातील कोमल कण चकोरांची लहान पिले नाजूकपणाने हळूच वेचून घेतात तो हळुवारपणा श्रोत्यांनी आपल्या मनाला आणावा. म्हणजे मग भ्रमर कमलपराग घेऊन जातात. पण कोमल पाकळ्यांना जरासुद्धा धक्का लावत नाहीत. तशा प्रकारे श्रोत्यांना ही कथा ऐकता येईल. आकाशात चंद्र उगवल्याबरोबर आपली जागा न सोडता त्याला आलिंगन कसे द्यावे आणि चंद्राच्या प्रेमाचा आस्वाद कसा घ्यावा हे चंद्रविकासी कुमुदिनी जाणते. जो श्रोता त्या कुमुदिनीसारखा गंभीर व स्थिर अंतःकरणाचा असेल त्यालाच गीतेचे रहस्य कळेल. श्रोतेहो, आपण तर अर्जुनाच्या पंक्तीला बसून ऐकण्याच्या योग्यतेचे अहा; तेव्हा सज्जनहो, मी काय सांगतो इकडे आपण चांगले लक्ष द्यावे.

महाराज, आपले हृदय थोर आहे. म्हणून आपल्या पायापाशी माझी ही सलगी चालली आहे. आईबापांचा स्वभावच असा असतो की मूल बोबडया भाषेत जे जे बोलते त्याचे त्यांना जास्त जास्त कौतुकच वाटत रहाते. आपण "ज्ञानोबा आमचा" म्हणून माझा अंगीकार केलात ना ? आता माझ्यातील उणेपणा आपण सहजच सहन कराल. प्रार्थना तरी कशाला करू ? पण या प्रेमाच्या जोरावरच मी आणखी मोठा अपराध करायला धजावलो आहे. मनाशी म्हणतो आहे की मी गीतार्थ समजून घेईन आणि तो सांगीन. इतकेच नव्हे तर आपल्यासारख्यांना म्हणतो आहे की, माझे विवेचन आपण लक्षपूर्वक ऐका.

अनाकलनीय असा हा गीतार्थ सांगण्याचे माझे हे धाडस खरोखर वायाच आहे. हा अर्थ मला कळेल तरी कसा ? सूर्याच्या उजेडात चमकण्याची ईर्षा काजव्याने धरावी काय ? मी अज्ञान्याने, टिटवीसारखे चोचीने समुद्र मोजण्याचे काम करावे काय ? आकाशाला गवसणी घालावयाची असेल तर आकाशाहून मोठे व्हावयास नको का ?"

भवानीने आश्चर्यचकित होऊन प्रत्यक्ष शिवास गीतार्थाची थोरवी विचारली असता देव म्हणाले, "देवी तुझे नित्य नूतन दिसणारे स्वरूप जसे कोणी जाणू शकत नाही तसेच ह्या गीतार्थाचे आहे. तो गीतार्थ नित्य नवे नवे आशय प्रगट करीत असतो. त्याची थोरवी मलाही सांगता येत नाही. वेद हे त्या निजलेल्या

भगवंताचे घोरणे आहे, तर गीता हे त्या सजग भगवंताचे प्रत्यक्ष बोलणे आहे." त्यामुळे त्या गीतेचा अर्थ मी सांगतो असे म्हणणे म्हणजे आपल्या योग्यतेबाहेरच्या कामास हात घालणे आहे. जिथे वेद वेडे होतात तिथे माझ्यासारख्या मतिमंद अल्पज्ञाचा काय पाड आहे ? ह्या अपारास कसे आलिंगन द्यावे ? ह्या सूर्याला कसे उजळावे ? चिलटाने आकाश मुठीत कसे धरावे ?

पण मला एक फार मोठा आधार आहे. माझे श्रीगुरु मला अनुकूल आहेत, आणि त्यांच्या जिवावर मी ज्ञानदेव हा अविवेक करण्याचे धाडस करतो आहे. मी मूर्ख असेन, अविवेक करीत असेन, पण संतकृपेचा झळझळीत दिवा माझ्या हाती आहे. लोखंड हीन खरे पण त्याचे सोने करण्याचे सामर्थ्य परिसाजवळ असते. मृतास जिवंत करण्याची शक्ति, सिद्धि अमृताजवळ असते. सिद्ध सरस्वती प्रकट झाली की मुकाही विद्वान होतो. पण यात नवल ते काय ? त्या त्या वस्तूचा अंगभूत प्रभावच तसा असतो. ज्याची आई कामधेनु आहे त्याला जगात अप्राप्य काय आहे ?

आणि म्हणूनच गुरुकृपेच्या भरवंशावर मी ह्या ग्रंथलेखनास प्रवृत्त झालो आहे. आता न्यून असेल ते पुरते आणि अधिक असेल ते सरते करून घ्यावे अशी मी आपल्याला विनंती करतो. आपण अवधान दिले की मला स्फूर्ति येईल. लाकडी बाहुली सूत्रधाराच्या इशाऱ्यावर खेळ करते तसा मी आपण बोलवाल तसा बोलेन. मी गुरूंचा अनुगृहीत, त्यांचा केवळ निरोप्या आहे. त्यांच्या मर्जीप्रमाणे त्यांनी निरोप सजवून द्यावा."

इथे ह्या ओव्या वाचताना त्या जपानी साधूची आठवण होते. पेला रिता करण्याची प्रक्रिया ज्ञानदेव स्वतः करून दाखवत आहेत. स्वतःचे व्यक्तिमत्व घासून, पुसून, सोज्वळ करून वरून येणाऱ्या अमृताच्या प्रवाहाची वाट मोकळी करून देत आहेत. इथे भगिनींच्या मेळाव्यात ज्ञानेश्वरी प्रवचनाच्या वेळी ते जाणवते आहे. हल्ली सोमवारी जमतो. तीन दिवस आधीपासून बोलण्याची तयारी करत असते. ओव्या वाचते, शब्दार्थ पाहून ठेवते, अनुरूप गोष्टी जमवून ठेवते. मनाशी विवेचनाचा क्रम ठरवते, अखेरच्या समेची ओवी पाहून ठेवते पण प्रत्यक्ष बोलायला सुरवात केली की पुष्कळदा योजलेले बाजूस रहाते आणि एका वेगळ्याच पट्टीचा सूर लागतो. नवे अर्थ सुचवले जातात, नव्या जुन्या गोष्टी आठवतात, आपल्याच आयुष्यातील घटना नव्या रंगात समोर येतात आणि एक वेगळाच आकारबंध तयार होतो. दीड तास सलग एकाच विचाराने भारून जाऊन बोलत रहाते. सहा वाजता समेची ओवी आली की हात जोडते व आपण सर्व पसायदान म्हणून थांबतो. पेला रिकामा केला की कसा अमृताने भरला जातो हे प्रत्यक्षच अनुभवास येते. खरोखरच आपण येवढीच रिकामे होण्याची प्रक्रिया केली तर अमृतकुंभ घेऊन माउली वाटच पहात असतात हे ध्यानी येते आणि वाटते धन्य जन्म आपला की

आपण ह्या महाराष्ट्रात जन्मलो आणि माउलींनी पावन केलेली मराठी भाषा आपण बोलतो. पेला जितक्या प्रमाणात रिता होईल तितक्या प्रमाणात तो वरून भरला जातो आहे हे लक्षात आले की सातशे वर्षे चाललेल्या ह्या अखंड अमृतगंगेच्या विलासाने मन थक्क होऊन जाते.

माउलींनी मग इषाऱ्यासाठी आपल्या गुरुदेवांच्याकडे पाहिले आणि अनुज्ञा मागितली. तेव्हा गुरुदेव प्रसन्न मुखाने ज्ञानदेवाकडे पहात म्हणाले, "ज्ञानदेवा, हे गौरवाचे बोलणे राहू दे. हे शब्दात कशाला व्यक्त करायला हवे ? तुमचा भाव आम्हाला पोचला आता बोलण्याकडे लक्ष द्या आणि झपाट्याने ग्रंथाच्या विवेचनास सुरवात होऊ दे."

ज्ञानदेव म्हणतात, "मला निवृत्तिदासाला हे ऐकून अत्यंत उल्हास वाटला. मोकळ्या मनाने मी सांगतो ते ऐकावे महाराज."

आता यापुढे युद्धभूमीचे, सैन्याचे वर्णन सुरू होते आहे. एखाद्या कुशल चित्रकाराने एक मोठे चित्र आखावे, मध्यवर्ती प्रमुख विषयाचा आकार, रंग मनाशी पक्के करावेत आणि तो मध्यवर्ती विषय झळाळून उठेल अशी पार्श्वभूमि रंगवून घेऊन मग अलगद मुख्य व्यक्तिरेषा झटक्यात तेजःपुंज रंगात रंगवाव्या तसा प्रकार आहे. आधी पार्श्वभूमि व नंतर मुख्य व्यक्तिरेखा रंगविण्यास किती सिद्धहस्त चित्रकार हवा हे सांगणे नकोच. चित्रकाराजवळ कागद, रंग, कुंचले हे साहित्य तरी मदतीस असते. लेखकाचे साहित्य, माध्यम फक्त "शब्द". त्या शब्दाच्या सहाय्याने त्याला सर्व किमया करावी लागते. मोरोपंतांची गोष्ट सांगतात की, काव्यरचनेच्या वेळी डावा हात "थांब थांब" असे म्हटल्यासारखा हालविण्याची त्यांना सवय होती. त्यावर कोटी अशी की शब्द "माझा उपयोग करा, माझा उपयोग करा" म्हणत समोर येत आणि त्यांना मोरोपंत सांगत "थांब थांब तुझाही उपयोग करतो बरं का".

माउली तर काय भाषाप्रभु ! अस्सल हिऱ्यांतून जशा पैलूगणिक रंगाच्या छटा प्रगट होतात तसे घडते. माउलींनी शब्दाचा स्वीकार केला की त्याला जणु काय पैलूच पडतात. दरवेळी त्या शब्दांचा अर्थ वेगळ्याच तेजाने चमकतो किंबहुना असे जाणवते की मागच्या वाचनात जो अर्थ वाटला त्यापेक्षा आजच्या वाचनात अर्थ काही वेगळेच बोलतो आहे.

मालूताई आपण कॉलेजमध्ये शेक्सपियर वाचलाच असेल. त्याने केलेले काष्ठौषधीच्या दुकानाचे वर्णन किंवा किंग लियरमधील डोव्हरच्या कड्याचे वर्णन घ्या. शेक्सपियर लिहितो.

Edg. Come on, Sir ; here's the place :—
Stand still.—How fearful
And dizzy 'tis to cast one's eyes so low !
The crows and choughs that wing the midway [air

Show scarce so gross as beetles : half way down
Hangs one that gathers samphire,—dreadful trade !
Methinks he seems no bigger than his head :
The fishermen that walk upon the beach
Appear like mice ; and yond tall anchoring bark
Diminish'd to her cock ; her cock a buoy
Almost too small for sight ; the murmuring surge,
That on the unnumber'd idle pebbles chafes,
Cannot be heard so high.—I'll look no more ;
Lest my brain turn, and the deficient sight
Topple down headlong.

आणि हे वर्णन आंधळ्या ग्लॉस्टरने कडयावरून उडी घेऊन आत्महत्या करू नये म्हणून एडगर सपाट जमिनीवर त्याच्याबरोबर उभे राहून करतो आहे हे ध्यानात येऊन ह्या डोव्हरच्या चुनखडी कडयाचे शब्दचित्र किती सुंदर व हुबेहूब आहे हे कळते.

माउली तर शब्दचित्र रंगविण्यात अप्रतिम कुशल ! आता त्यांनी युद्धभूमि शब्दांतून साकार करण्यास सुरवात केली आहे. अंध राजा धृतराष्ट्र आपल्या राजवाडयाच्या सौधावर बसलेला आहे आणि दूरदृष्टि व दूरश्रवण यांचा दुहेरी वर मिळालेला संजय युद्धभूमीवर घडणारे नाटय शब्दरूपानें धृतराष्ट्रास प्रत्यक्ष दाखवतो आहे. माउली म्हणतात, "पुत्रप्रेमाने आणखी एका प्रकारे अंध झालेल्या राजा धृतराष्ट्राने मोठया उत्सुकतेने संजयास विचारले, "संजया, मला कुरुक्षेत्राचा वृत्तांत सांग. ज्या रणभूमीस धर्मालय असे नाव आहे तिथे लढाईच्या निमित्ताने ते पांडव आणि माझे गेले आहेत. त्यांनी एकमेकांवर कसा काय हल्ला केला, लढाई कशी काय चालली आहे ते मला लौकर सांग."

या ओवींच्या निमित्ताने माउलींनी सुचविले आहे की धृतराष्ट्र दुर्जन असलेल्या आपल्या पुत्रांना सुजन व जिवलग मानतो आहे आणि सुजन असलेल्या पांडवांना दुर्जन व शत्रु मानतो आहे. हा त्याचा आंधळेपणा. चर्मचक्षु नाहीत म्हणून व्यावहारिक आंधळेपणा आहेच त्यात ह्या पुत्रस्नेहाची भर पडली.

इकडे अर्जुन दुर्जन असलेल्या कौरवांना स्वजन मानून त्यांचा वध करण्याच्या कल्पनेने व्याकुळ होऊन शस्त्रत्याग करतो आहे. मोहाने आणलेले हे आंधळेपण त्याचे चर्मचक्षु अश्रूंनी भरून टाकून त्यांनाही आंधळेपण आणत आहे. ही भूमिका ध्यानात ठेवावयाची. संजय राजाला म्हणाला, "अहो काय वर्णन करावे त्या पांडव सैन्याचे ! महाप्रलयकाली प्रत्यक्ष यमाने जबडा पसरावा तसे ते भयंकर दिसते आहे. हे घनदाट सैन्य जर एकदम उठले तर काळकूटाचा समुद्र उसळल्यासारखा होईल. कोण प्रतिकार करणार त्याचा ? वाटते आहे की जसा काही समुद्राच्या पोटातला वडवानळच

पेटला आहे, त्याला प्रलयकाळच्या महावाताने चेतवला आहे आणि मग तो समुद्र शोषून टाकून आकाशापर्यन्त भडकला आहे. राजा, हे सैन्य तसे अनावर आणि भयंकर दिसते आहे. त्यात आणखी अनेक व्यूहांची रचना केली असल्याने ते दुर्धरही झाले आहे.

महाराज, पण एखादा सिंह हत्तींच्या कळपाकडे तुच्छतेने पहातो तसा दुर्योधन ह्या सैन्याकडे पहातो आहे. त्याने त्याचा हिशोबही मांडलेला नाही. शत्रुसैन्याची पर्वा न करता दुर्योधन द्रोणाचार्यांच्या जवळ आला आहे आणि म्हणतो आहे, "पाहिला का पांडवांच्या सैन्याचा आवेश ? हुषार द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्नाने हे व्यूह रचले आहेत. वाटते आहे की जसे काही डोंगरी किल्लेच चालले आहेत. तसे म्हटले तर हे शिक्षण आपणच त्याला दिले आहे. आपण शिकवलेल्या विद्येच्या जोरावरच त्याने ह्या सैन्यसिंहाला पंख लावून विस्तारून उभा केला आहे. पहा पहा."

क्षात्रधर्मामध्ये निपुण, शस्त्रास्त्रांत प्रवीण असे जे अनन्यसाधारण वीर पांडवांच्या बाजूस आहेत त्यांची नावे आपल्याला सहज कौतुकाने सांगतो. ते शौर्याच्या बाबतीत भीमार्जुनांच्या बरोबरीचे आहेत. युयुधान, विराट, द्रुपद इत्यादि उत्तम लढवय्ये महारथी आले आहेत. चेकितान, धृष्टकेतु, काशीश्वर, उत्तमौजा, राजा शैब्य, कुंतिभोज, युधामन्यु, पुरुजित इत्यादि राजे लढाईस सज्ज होऊन आले आहेत. द्रोणाचार्य महाराज, सुभद्रेच्या आनंदाचे निधान, मूर्तिमंत अर्जुन वाटावा असा हा बालवीर अभिमन्यु पहा. ज्यांची गणना करता येत नाही असे अपार वीर इतर द्रौपदीकुमारांबरोबर उभे आहेत.

आता सहज ओघाने आपल्या सैन्यातील मुख्य मुख्य वीरांची नावे सांगतो. आपण ऐकावी. आपण ज्यांचे अध्वर्यु अहात अशा काही प्रमुख वीरांची नावे घेतो. हे पहा प्रतापाने सूर्याप्रमाणे तळपणारे गंगासुत भीष्म आहेत. शत्रुरूपी हत्तींचा केवळ सिंहच असा हा आपला कर्ण आहे. अहो, हे इतके बलाढ्य आहेत की यांच्या नुसत्या संकल्पानेच विश्वाचा संहार होईल आणि तो संकल्प करण्यास इतक्या जणांचीही गरज नाही. एकटे कृपाचार्यही ह्या कामास पुरून उरतील.

इथे विकर्ण वीर उभा आहे. पलीकडे अश्वत्थामा ठाकला आहे. तो तर असा बहाद्दर वीर आहे की कृतांताच्या मनात त्याचे भय सदोदित उभे असते. ब्रह्मदेवालाही ज्यांच्या बळाचा हिशोब करता येणार नाही असे समितिंजय, सौमदत्ती असे अगणित वीर आपल्या बाजूने लढण्यास सज्ज झाले आहेत.

हे शस्त्रविद्येमध्ये निपुण आहेत. जेव्हढी म्हणून अस्त्रे आहेत ती तर सर्व ह्यांच्यापासूनच निर्माण झाली आहेत. हे अद्वितीय योद्धे पूर्ण प्रतापी असून विशेष म्हणजे माझ्यासाठी त्यांनी आपल्या प्राणांची कुरवंडी केली आहे. पतिव्रतेचे हृदय जसे पतीवाचून दुसऱ्या कुणाचेही चिंतन करीत नाही त्याप्रमाणे या वीरांना माझ्याशिवाय दुसरे कोणतेही श्रद्धास्थान माहीत नाही. आमच्या कामापुढे त्यांनी आपले

झांजा आणि योद्धयांच्या गर्जना असा एकच गदारोळ झाला. सैनिक दंड थोपटून मोठमोठयाने आव्हान देऊ लागले. मस्तीच्या हत्तीचे थवे आवरता आवरू नयेत तसा प्रकार झाला. भित्र्यांची गोष्ट बोलायलाच नको. कच्चे लोक केरासारखे उडाले. स्वत: यम इतका भ्यायला की त्याला उभे राहता येईना. चांगल्या चांगल्यांची दातखीळ बसली. नावाजलेल्या शूरांची हृदयें हिंव भरल्यासारखी थडथडू लागली आणि काहींचे तर उभ्याउभ्याच प्राण गेले.

हा असा वाद्यांचा कल्लोळ ऐकून ब्रह्मदेव व्याकुळ झाला. देव म्हणू लागले, "अहो, हा तर प्रलयकाळच ओढवला की." रणभूमीवरचा आकांत ऐकून स्वर्गातील देवांची अशी स्थिती झाली.

"आणि त्याच वेळी पांडवदळामध्ये काय घडले पहा. राजा धृतराष्ट्रा, त्या रणभूमीवर एक महातेजस्वी रथ येऊन उभा राहिला आहे. तो रथ विजयाचा गाभा आणि महातेजाचा खजिना असावा तसा दिसतो आहे. गरुडाचे सख्खे भाऊ शोभतील असे वेगवान चार घोडे त्याला जुंपले आहेत. अहो काय त्या रथाची शोभा वर्णावी ! जसा काही पंख पसरलेला मेरु पर्वतच वाटतो आहे. त्याच्या प्रकाशाने दाही दिशा कोंदाटून गेल्या आहेत. ध्वजस्तंभावर हनुमान आहे तो तर प्रत्यक्ष रुद्रच आहे. आणि काय सांगावे महाराज, त्या रथाचे सारथ्य करण्यास भगवान वैकुंठाधिपति श्रीकृष्ण बसले आहेत. आता ज्या रथाचे सारथ्य प्रत्यक्ष भगवान करीत आहेत त्या रथाचे गुण मी काय वर्णन करू ? काय हो त्या प्रभूची नवलाई आहे ! भक्तावर त्याचे प्रेम तरी किती ? पार्थाच्या रथाचे सारथ्य करण्यासाठी घोडयांचे लगाम देवांनी हाती घेतले आहेत. आपला पाईक देवांनी पाठीशी घातला आहे आणि देव युद्धाला तोंड देण्यास पुढे ठाकले आहेत."

मालूताई, लक्षात आली ना माउलींची किमया ? रंग आणि आवाज यांच्या गडद पार्श्वभूमीवर त्यांनी जणु झळझळीत पिवळ्या रंगात कुंचला बुडवून चार फटकाऱ्यांत हा रथ आणून उभा केला आहे. यापुढे एकदम रंगाची व आवाजाची लयच बदलली आहे.

एकदा चैतन्य महाप्रभु गंगा किनाऱ्याने फिरत होते. त्यांना असे दिसले की, एक भाविक गीता वाचत बसला आहे. प्रभुदेव हळूच मागे उभे राहिले आणि ऐकू लागले. भाविकाचे उच्चार अशुद्ध होत आहेत आणि डोळयातून अश्रुधारा सांडत आहेत. प्रभूंना राहवेना, त्यांनी हळूच त्या भाविकाच्या खांद्यावर हात ठेवला आणि म्हटले, "बंधो, वाचनात जरा अशुद्धता आहे. पाठ सुधारून घ्यायला हवा आहे, पण ह्या अश्रूंचे कारण सांगशील काय ?"

भाविक डोळे पुसत म्हणाला, "महाराज काय सांगू, माझे वाचन ह्या श्लोकाच्या पुढे जातच नाही काय करूं ?

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ।

हे एवढे वाचले की, हुबेहुब सर्व देखावा दिसू लागतो आणि त्या भक्तवत्सल

परमात्म्याचे दर्शन होऊन अश्रू आवरतच नाहीत. रथाच्या धुरेवर बसलेला तो भगवान मला पुढची गीता वाचूच देत नाही."

चैतन्य महाप्रभूंनी त्याला आलिंगन देत म्हटले, "अरे, वाच, वाच. कशीही अशुद्ध वाच. काय तुझे भाग्य सांगू रे."

पाईकु पाठीशी घातला । आपण पुढा राहिला ।

ह्या ओव्या वाचताना आमच्या सामुदायिक पारायणाच्या वेळी कित्येक भगिनींची अवस्था त्या भाविकाप्रमाणे होते. वाटते खरेच आपण आपल्या जीवनरथाची सूत्रे त्या परम कारुणिकाच्या हाती सोपवून दिली आणि निश्चित मनाने लढाई खेळण्यास सुरवात केली तर हे भाग्य आपल्यालाही लाभेलच लाभेल.

माउली म्हणतात "अर्जुन मोठ्या वीरश्रीने युद्धास आला होता. तो सैन्यावर नजर टाकतो तोच श्रीकृष्णांनी आपला पांचजन्य नावाचा शंख फुंकला. काय त्या शंखाचे सामर्थ्य हो! एवढा मोठा गदारोळ क्षणार्धात ऐकू येईनासा झाला. त्या शंखाचा ध्वनि म्हणजे जसा काही सूर्यच उगवला आणि त्याने आपल्या प्रकाशाने सगळी नक्षत्रे गिळून टाकली. कौरवांच्या सैन्यातील तो वाद्यध्वनि कुठेच्या कुठेच गेला. पाठोपाठ अर्जुनाने आपला देवदत्त शंख फुंकला. पांचजन्य व देवदत्त यांचे ध्वनि मिसळले. आतापर्यंत ब्रह्मकटाह थरथरतच होता. आता त्याचे शतशः तुकडे तुकडे होतात की काय असे वाटू लागले. एवढ्यात भीमसेन आवेशाने पुढे सरसावला आणि महाकाळाप्रमाणे खवळून त्याने आपला पौंड्र नावाचा महाशंख फुंकला. महाप्रलयाच्या वेळच्या मेघाप्रमाणे तो गंभीर नाद घडघडत असतानाच युधिष्ठिराने अनंतविजय नावाच्या आपल्या शंखाचा आवाज त्यात ओतला. नकुळाने सुधोष, सहदेवाने मणिपुष्पक असे आपआपले शंख फुंकले आणि त्या आवाजाने धाबे दणाणले.

द्रुपद, द्रौपदेय, काशीपती, अभिमन्यु, सात्यकी, राजा धृष्टद्युम्न, शिखंडी, विराटादि प्रमुख योद्ध्यांनी आपआपल्या सैनिकांसह अखंड शंखनाद सुरू केला. शेष आणि कूर्म यांच्यावर अवचित या महाघोषाचा आघात झाल्याबरोबर तेही डळमळू लागले. वाटू लागले की घाबरून आता ते पृथ्वीचे ओझे फेकून देतात की काय?

त्रैलोक्य डगमगू लागले, मेरु-मांदार हालू लागले आणि समुद्राचे पाणी कैलासापर्यंत उचंबळू लागले."

हा बाह्य देखावा अर्जुनाच्या मनाची आता पुढे जी व्याकुळ मनःस्थिती होणार आहे त्याचे प्रतीकच आहे. प्रथम त्याची वीरश्रीयुक्त मनःस्थिती दाखवून स्वजनांना शत्रु म्हणून समोर पाहिल्याबरोबर त्याच्या मनात जी अभूतपूर्व उलथापालथ झाली त्याची ही सूचनाच आहे. निसर्ग आणि मानवी मन यांची गुंफण सहज व सुंदर केली जाणार आहे.

संजय म्हणाला, "अहो काय हा कल्लोळ! पृथ्वी तर उलथू पहाते आहे. आकाशाला धक्के बसत आहेत. नक्षत्रे तुटून पडून पृथ्वीवर त्याचा सडा पडेल की काय

असे वाटते आहे. सत्यलोकांत अशी ओरड झाली आहे की "अहो सृष्टि संपली हो संपली", एवढेच नव्हे तर देवदेखील निराधार झाले रे पहा."

असा आक्रोश झाल्याबरोबर दिवसाच अंधार पडला. प्रलयकाळच आला की काय असे वाटू लागले. त्रैलोक्यात हाहाकार झाल्यामुळे आदिपुरुषास चमत्कार वाटला. मग त्याच्या मनांत आले की एवढ्यातच सर्वनाश व्हावयास नको. हा संकल्प देवांच्या मनात आल्याबरोबर तो अद्भुत संभ्रम नाहीसा झाला आणि म्हणूनच केवळ विश्व सावरले. एरवी कृष्णादिकांच्या शंखनादानेच युगांत ओढवला होता.

मूळ घोष थांबला पण जो काही प्रतिध्वनि राहिला होता तेव्हढ्यामुळेच कौरवांच्या कितीतरी सैन्याचा नाश झाला. हत्तींच्या समुदायामध्ये सिंह जशी सहज दाणादाण करतो त्याप्रमाणे त्या घोषाने कौरवांची हृदये फोडून काढली. तो प्रतिध्वनीचा गडगडाट ऐकून कौरव सेनेच्या हृदयाचा उभ्याउभ्याच थरकांप झाला. लढाई तर अजून दूरच आहे पण सैनिक एकमेकांस हाका मारून "सावध रे सावध" असे म्हणू लागले. आणि जे पराक्रमी महारथी वीर होते त्यांनी मग धीर देऊन आपआपली सैन्ये पुन्हा स्थिर केली. सैन्य पुन्हा सज्ज झाले. दुप्पट जोराने वर उसळले आणि आणि तीन्ही लोक त्यांनी त्रस्त करून सोडले. प्रलयकालातील मेघांप्रमाणे ते धनुर्धर वीर एकमेकांवर बाणांचा पाऊस पाडू लागले.

अर्जुन खराखुरा वीर होता. युद्धाची ही धुमःश्चक्री पाहून त्याला अगदी आनंद झाला आणि लढाईचे स्फुरण चढले. उत्सुकतेने त्याने सैन्यावरून नजर फिरवली आणि संग्रामासाठी सज्ज झालेल्या त्या सगळ्या कौरवांकडे पाहून लीलेने धनुष्य उचलले आणि देवांना म्हटले,

"देवा, आता रथ एकदम त्या दोन्ही दळांच्यामध्ये घुसवून उभा करा. लढाई करायच्या ईर्षेने हे जे कोण कोण जमले आहेत त्या सगळ्या सैनिकांना मला एकदा न्याहाळून पाहू दे. इथे हजर तर सगळेच दिसतात पण त्यात माझ्या तोडीचा कोण वीर आला आहे ते पाहतो. हे कौरव अविचारी आणि दुष्ट आहेत. अंगी योग्यता नसतानाच केवळ बढाईने "आम्ही लढू" असे म्हणत आहेत. अहो देवा, ह्या सगळ्यांना युद्धाची हौस आहे पण योग्यता मुळीच नाही तेव्हा माझ्या बरोबरीचा योद्धा पाहूनच मला लढायला हवे आहे."

संजय राजा धृतराष्ट्राला म्हणाला,

"राजा अर्जुनाच्या तोंडून हे वाक्य निघाले मात्र सारथ्यचतुर श्रीकृष्णांनी रथ उडवला आणि दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी आणून उभा केला.

अर्जुनाने शत्रुसैन्यावरून नजर फिरवली. प्रथमच दृष्टीस पडले भीष्म-द्रोणादिक गुरुजन! आणि त्यांच्या सभोवार जवळच्या नात्यांतील निरनिराळे राजेलोक!

अर्जुनाचे लक्ष प्रथम भीष्म-द्रोणाकडेच गेले. धर्मराजांचेही लक्ष प्रथम त्यांच्याचकडे गेले होते. त्यांनी युद्ध सुरू होण्यापूर्वी रथामध्ये आयुधे उतरून

ठेवली, पादत्राण बाजूस सारले आणि ते अनवाणी एकाकी चालू लागले. दोन्ही पक्ष धर्मराजाचे हे वर्तन पहातच राहिले. धर्मराज थेट भीष्माचार्यांच्या रथाजवळ गेले आणि म्हणाले "पितामह, मी युधिष्ठिर आपल्या पायांना वंदन करतो आहे."

भीष्माचार्यांनी वंदन स्वीकारले आणि प्रेमाने त्याच्याकडे पहात विचारले, "युधिष्ठिरा, कोणता हेतू मनात धरून आला आहेस ?"

धर्मराज हात जोडून म्हणाले, "महाराज, या युद्धात माझा जय होईल असा आपण मला आशीर्वाद द्यावा."

भीष्माचार्यांनी आशीर्वादासाठी हात उंचावून म्हटले, "धर्मराजा, तू नम्रतेने आलास, माझा आशीर्वाद मागितलास, मी आनंदाने आशीर्वाद देतो की, 'जय तुझाच होईल.' तू जर आता येऊन नम्रतापूर्वक आशीर्वाद मागितला नसतास तर तुला कदापि जय मिळाला नसता."

द्रोणाचार्य, कृपाचार्य ह्या गुरुजनांच्या रथाजवळ जाऊन नम्रतेने वंदन करून धर्मराजांनी आशीर्वाद घेतला आणि ते परत फिरले, रथात येऊन बसले, आयुधे उचलली आणि युद्धास सुरुवात केली.

मनात येते धर्मराजांची काय ही जाज्वल्य धर्मनिष्ठा ! एकटे, अनवाणी चाललेले ते ज्येष्ठ पांडव केवळ एका सामान्य सैनिकाच्याही एका बाणाचे भक्ष्य होते. पण कुणाचाही हात उचलला नाही. हा उदात्त प्रसंग पहात ती दोन्ही युयुत्सु सैन्ये तटस्थ उभी राहिली.

अर्जुनाचे लक्षही भीष्म, द्रोणांच्या पायाशीच स्थिर झाले. उभ्या असलेल्या रथातून अर्जुन त्या सगळ्या सैन्याकडे पुन्हा पुन्हा निरखून पाहू लागला. त्याचे मन गोंधळून गेले. देवाकडे पहात तो म्हणाला, "कृष्णा, पहा, पहा हे सगळे एकूण एक आमचे गोत्रजच की."

त्या हृदयस्थ भगवंतास अर्जुनाची मन:स्थिती कळत होती, इतकेच काय पण पुढे काय काय घटना घडणार हेही त्यास माहीत होतेच. तरीही देव आपल्याशीच चकित होऊन म्हणू लागले, "हे आणि काय याच्या मनात आले नवीनच ?"

काहीच उत्तर न देता देव अर्जुनाकडे पहातच राहिले. अर्जुनाची मन:स्थिती तर अधिकाधिक व्याकुळ होऊ लागली. चुलते, आजे, गुरु, भाऊ, मामा, इष्ट मित्र, मुलेबाळे ही सर्व जिवलग मंडळी युद्धासाठी शस्त्रास्त्रे घेऊन उभी ठाकलेली पाहून अर्जुनाच्या मनात कल्लोळ झाला. यांच्यावर आपण एकेकाळी उपकार केले, संकटकाळी ज्यांचे आपण रक्षण केले, ती वडीलधारी मंडळी आणि लहान मुले पाहून ही लढाई म्हणजे आपण आपल्या उरात शस्त्र खुपसणे आहे हे त्याला जाणवू लागले. आपलेच कुळ वैराने व्यापून दुभंगून दोन फळ्या करून संहारास आवेशाने एकमेकावर झडप घालण्यास उत्सुक झालेले पाहून अर्जुनाचे मन गजवजू लागले. हृदयात कृपेने प्रवेश करून स्वामिनीपद घेतलेले पहाताच त्या अपमानाने संतप्त झालेली वीरवृत्ती

घर सोडून निघाली, साहजिकच आहे. उत्तम कुळातली तेजस्वी रूपवान, गुणवती, कन्या काय सवत सहन करील ? एखादा कामी पुरुष नवीन स्त्रीच्या मोहात पडतो आणि भ्रमाने स्वत:ची धर्मपत्नी विसरतो. तशी अर्जुनाची स्थिती झाली. उत्तम तप केल्यामुळे ऋद्धिसिद्धि प्राप्त झालेला तापस त्यांच्यामध्ये गुंतून वैराग्यसिद्धि विसरूनच जातो, तसे अर्जुनाचे झाले. अंत:करणात करुणा आल्यावरोबर त्याच्या ठिकाणी हक्काने कायम वास करणारी वीरपुरुषवृत्ती निघून गेली".

माउलींच्या दृष्टांताची काय मौज आहे ! अर्जुनाच्या वीरवृत्तीस धर्मपत्नी म्हटले व करुणेस नवीन वनिता म्हटले. वीरवृत्तीरूपी धर्मपत्नी तेजस्वी, कुलवती आहे. आजवर तिनेच संसार चालविला आहे, ती सर्व आपत्तीत त्याच्याबरोबर राहिली आहे. तीच त्या शूर वीरास उचित गृहिणी आहे पण अयोग्य अशा करुणेच्या स्वाधीन अर्जुन झालेला पाहून ती संतापून निघून गेली असा अत्यंत मनोहर दृष्टांत माउलींनी योजला आहे. परस्त्रीची अभिलाषा, सिद्धीचा मोह आणि अकाली उत्पन्न झालेली ही करुणा मोहक खरी पण दु:खदायक व पतनास कारण होणारी आहे असे सुचविले जात आहे. तापसास सिद्धि, सांसारिकास परस्त्री आणि वीरास युद्धप्रसंगी करुणा ह्या तिन्ही गोष्टी अनुचित व अधोगतीस नेणाऱ्या आहेत हे सांगून अर्जुनाच्या अस्थानी दयालुत्वाचे फसवे स्वरूप माउलींनी प्रगट केले आहे. ह्या तिन्ही दृष्टांतानी विषय स्पष्ट झाला की नाही अशी शंका येऊन ज्ञानदेव म्हणतात, "मांत्रिक मंत्रोच्चार करताना चुकला, म्हणजे पिशाच्चाचा बंदोबस्त न होता उलट तो मांत्रिकाच्याच अंगात संचार करून त्याची बुद्धि झाकोळून टाकते. त्याप्रमाणे त्या धनुर्धर अर्जुनास महामोहाने ग्रासून टाकले.

चंद्र किरणामध्ये सोमकांत मणी पाझरावा त्याप्रमाणे अर्जुनाच्या मनातील वीरवृत्ती नाहीशी झाली आणि करुणेच्या स्पर्शाने त्याचे मन द्रवू लागले. अतिशय प्रबळ मोहाने व्याप्त झालेला अर्जुन अच्युतास म्हणू लागला, "बघा हो देवा, हा आप्तस्वकीयांचा मेळावा !"

कर्तव्यच्युत झालेला अर्जुन देवाकडे वळून बोलू लागल्याबरोबर ज्ञानदेवांनी देवांचे "अच्युत" हे नाव घेतले आहे. मूळ गीतेत नसताना माउलींनी अनेक ठिकाणी सहजसुंदर अशी स्वत:ची सूचक मांडणी केली आहे. त्यातलाच हा एक प्रसंग. देवांची नावे अगणित पण प्रसंगास योग्य असे नाव माउलींनी योजले आहे. मनात येते की, आपल्याच ठिकाणी हे भगवत् तत्त्व अच्युतरूपाने नांदते. मन गोंधळते, भावना हेलावतात, बुद्धि चालत नाही अशा वेळी ह्या च्युतीचा गोंधळ अलिप्ततेने, स्थिर राहून, साक्षीभावाने पहाणारे अच्युत तत्त्व आपल्या ठिकाणीही असते. कर्तव्यापासून च्युत होत असताना व्याकुळ झालेल्या अर्जुनाने "अच्युता" अशी भगवंतास हाक मारली हे किती उचित आहे ! अशी साद आपणच आपल्या आत्मतत्त्वास घालून कर्तव्याचा निर्णय घ्यावा असेच जणू माउली सुचवत आहेत.

ज्ञानदेव पुढे म्हणतात, "देवा अच्युता, आपण ह्या मेळावा बघितला का? हे सर्वजण युद्ध करण्यास उत्सुक आहेत खरे पण आपण त्यांच्याशी लढाई करणे योग्य आहे काय? देवा, नुसत्या त्या कल्पनेनेच मला कापरे भरले आहे. मला माझे भान राहीना, मनबुद्धिही थाऱ्यावर राहीनात, तोंड कोरडे पडले आहे आणि सगळी गात्रे विकल झाली आहेत. सगळ्या अंगावर कांटा फुलला आहे, आणि मनामध्ये असह्य यातना होत आहेत. देवा, अहो पहा, गांडीव धनुष्यदेखील मला नकळत हातातून गळून पडले आहे. माझा हात ढिला कधी झाला, धनुष्य कधी निसटले हेसुद्धा मला कळले नाही. माझ्या मनात इतका गोंधळ उडाला आहे! काय करू मी आता?"

ज्याने लढाईत प्रत्यक्ष रुद्राचा पराभव केला, निवात आणि कवच ह्या समुद्रतीरी राहणाऱ्या हिरण्यकश्यपूच्या नातवांचा ज्याने बीमोड केला, त्या शूराग्रणी अर्जुनाला मोहाने कसे ग्रासून टाकले आहे पहा. वज्राहून कठीण व दुर्धर असे त्या अर्जुनाचे अंत:करण पण क्षणार्धातच मायेने त्याला कसे पराभूत केले आहे! कितीही कठीण लाकूड असो ते पोखरून भ्रमर त्याचा भुगा करून टाकतो पण जर का तो कमळाच्या कोवळ्या कळीत अडकला तर प्राण गेला तरी ते कोमल दल चिरून बाहेर पडण्याची कल्पनासुद्धा मनात आणू शकत नाही. मायेचा हा अद्भुत प्रभाव पाहून संजय धृतराष्ट्राला म्हणाला, "महाराज, ऐकावे, त्या आदिपुरुषाच्या मायेचा प्रभाव प्रत्यक्ष त्या ब्रह्मदेवालाही पुरा कळलेला नाही. तिच्यामुळेच अर्जुनाला भूल पडली. आपले आप्त पाहून युद्धाच्या अभिमानाचा त्याला कसा विसर पडला पहा." कशी कुणास ठाऊक अनिवार सदयता त्याच्या चित्तात उत्पन्न झाली आणि तो म्हणू लागला, "कृष्णा रे, आता क्षणभरसुद्धा इथे नको असायला. जाऊ या कुठे तरी दिगंतराला. ह्यांना मारायचे ह्या नुसत्या कल्पनेनेच माझे मन व्याकुळ झाले आहे. तोंडातून धड शब्दही फुटत नाही. चल रे इथून. अरे, यांना मारायचं तर ते युधिष्ठिरादिकांस मारल्यासारखंच आहे. हे सगळेच आपले गोत्रज आहेत. जळो ती लढाई, मला काही कर्तव्य नाही तिच्याशी. हे महापाप करून ते फेडायला जायचं कुठ? देवा, अहो लढलो तर ते एक महाभयंकर कर्म होईल. आता जो लाभ व्हायचा तो लढाई टळली तरच होईल. मला आता विजयाची इच्छासुद्धा उरली नाही. सर्वनाश करून राज्य मिळाले तरी नको. काय करायचं आहे ते घेऊन? ह्यांना सर्वांना मारायचे, मग ते राज्यभोग प्राप्त व्हावयाचे त्यापेक्षा जळोत ते भोग!" असे पार्थ म्हणू लागला.

"श्रीकृष्णा, ह्या राज्यसुखाच्या अभावी जे जे नशिबी येईल ते भोगावे लागले तरी चालेल. किंबहुना या सर्व स्वजनासाठी मला माझे प्राण गमावावे लागले तरी चालेल, पण यांचा घात करावा आणि राज्य भोगावे ही कल्पना स्वप्नातही माझे मन करू शकत नाही. या वडील मंडळीशी वैर करावयाचे तर जगायचे तरी

कशाला? मुलानेच जर आपल्या कुळाचा संहार करावयाचा तर तो मुलगा देवाजवळ मागायचा तरी कशाला? आपण या वडिलांच्या नाशाच्या कल्पना मनात येऊ तरी कशा द्यायच्या? त्या तर वज्रासारख्या वाटत आहेत. अरे, हातून काही घडावेच तर ह्यांचे भले घडावे. आम्ही पराक्रम करावा, कोश जिंकून आणावे, आणि ते ह्यांनी भोगावे. यांच्यावरून आम्ही आमचा जीव कुरवंडी करावा आणि त्यांचे कार्य यशास न्यावे. दिगंतीचे राजे जिंकून या आमच्या कुळास आम्ही संतोष द्यावा. कसे आमचे नशीब की हे उफराटे कर्मच सिद्ध झाले आहे! हे गुरुजन आमच्याशीच लढायला काय म्हणून उद्युक्त झाले असतील? वायका मुले टाकून भाल्यावर आपले शिर चढवून हे सगळे आप्त काय म्हणून आमच्यावर धावून आले असतील? ते जरी लढाई करण्यास उत्सुक असले तरी मी त्यांना मारू कसा? कुणावर हत्यारा चालवू? माझ्याच काळजावर तलवार चालवू काय?

देवा तुम्ही ह्यांना ओळखलं नाही का हो? अहो, दूर असले तरी ओळखू येतात ना? ते बघा भीष्म पितामह! ते बघा गुरु द्रोणाचार्य! काय अपार उपकार आहेत आमच्यावर त्यांचे! हे मेहुणे, हे सासरे, हे मामा, ते बंधु ही सगळी आमचीच माणसे! ती पहा आमची लाडकी नातवंडे! देवा बघा तरी आमचे अगदी जिवलग सखेसोयरे आहेत हे सर्वजण! "यांना मारूया" असे नुसते म्हटले तरी वाच विटाळेल.

श्रीकृष्णा, ठरला माझा निश्चय. हे मला काही करोत. भले माझा प्राण घेवोत. पण त्यांचा घात करावा हे मी मनातही आणणार नाही.

त्रैलोक्याचे राज्य जरी कोणी माझ्या हाती आणून दिले तरी मी त्यासाठी ही लढाई करणार नाही."

अर्जुन व्याकुळ होऊन हात जोडून भगवंताची विनवणी करीत होता. देव स्तब्धच होते. अनुतापाच्या लहरीवर लहरी अर्जुनाच्या मनात येत होत्या. स्वजनांचा वध करून जर आपण पापी झालो तर काय होईल हा विचार मनात आला मात्र! आर्त स्वरात त्याने आपल्या सख्याला हाक मारली आणि तो म्हणाला,

"आम्ही जर हे हीन कृत्य केले तर कोण आमचा मान ठेवील? देवा, तुझ्या तरी तोंडाकडे आम्ही कसे पहावे? गोत्रजांचा वध करून दोषांचे माहेरघर जर आम्ही पापी झालो तर आमच्या हाती मोठ्या पुण्याईच्या बळाने सापडलेला तू आम्हाला अंतरशील."

मी ज्ञानेश्वरी वाचनास १९७० साली श्री. स. कृ. देवधरांनी सांगितलेल्या क्रमाने सुरवात केली. पंधरा दिवसांत पारायण संपवावे असे त्यांनी सांगितले होते. त्या काळात मनामध्ये अनेक लढाया चालू होत्या. दोन वर्षे अखंड वाचन चालू होते पण प्रत्येक पारायणाच्या वेळी ह्या ओळी आल्या की मन गजबजायचे. वाटायचे आपण तर ह्या चार-दोन व्यक्तींवर व्यावहारिक मतभेदामुळे राग धरून आहोत. त्या

व्यक्तींच्याबद्दल विचार आला रे आला की रागाचे, द्वेषाचे काहूर उठते. अशा या अपवित्र जागी तो भगवंत पाय तरी ठेवील काय? शिवाप्रमाणे निंदेचे विष पचवून जगास अमृताचे वरदान देणाऱ्या त्या ज्ञानदेवांची ही ज्ञानेश्वरी हातात धरण्याची तरी आपली लायकी आहे काय? जे घडते ते माझ्या प्रारब्धाने घडते, दुसऱ्याच्या करणीमुळे नव्हे हा बोध माझ्या मनात कधी तरी ठसेल काय? मनाची तळमळ व्हावयाची पण फारसा उपयोग व्हावयाचा नाही. राग कमी व्हावयाचा नाही. मग असाच एक प्रसंग आला की ज्यांच्याबद्दल राग त्या व्यक्तींबरोबरच चार-सहा दिवस एकत्र रहायला हवे. आधी दीड दिवस प्रवास आणि मग पुढे सहा दिवस सहजीवन! ज्ञानेश्वरीपुढे डोके टेकले आणि कळवळून प्रार्थना केली की माउली, आपणच मला बळ द्या. माझ्या मनातील हा राग द्वेष संपूर्ण जाऊ देच पण त्याऐवजी निर्भेळ प्रेम येऊ दे. शांतपणाने विचार केला तर त्या अवस्थेत "हे तर माझेच प्रारब्ध! दुसऱ्यास दोष का? हे पटते पण आठवणींनी दंश मारला की मन पेटून उठते. आता माझे बळ संपले. आपण कृपा करा आणि हा राग घालवा. आपली पाईक म्हणवून घेण्यासारखी उचित क्रिया माझ्या हातून घडू दे. आपणच संभाळा." आणि मग प्रवासात दीड दिवस अखंड ज्ञानेश्वरी वाचली. इतक्या आर्ततेने हाक मारल्यावर न येईल ती माउली कसली? तिने मन स्फटिकासारखे स्वच्छ केले. जुन्या घटनांची आठवण मृतप्राय केली आणि मग त्या जागी नव्या प्रेमाचे अंकुर आणले. सर्व दृष्टिकोनच बदलून टाकला. तो सहजीवनाचा काल तर उत्तम पार पडलाच पण पुन्हा पुढे कधीही ती कडू भावना मनात आली नाही. आणि म्हणून ह्या ओवीशी आले की अर्जुनाची व्यथा थेट काळजापर्यंत भिडते आणि वाटते "ही तर माझीच युगायुगाची व्यथा!"

अर्जुन पुन्हा विनवतो आहे, "देवा, हे पाप माझ्या हातून घडू देऊ नका हो. कुलसंहारासारखे पातक अंगाशी जडल्यावर तुला कसा नी कुठे पहावा? बागेमध्ये वणवा पेटला की कोकिळ क्षणभर तरी तिथे राहील का? चकोर कितीही तृषार्त असला तरी सरोवराच्या गढूळ पाण्यात चोंच घालील काय? पेटलेली आग आणि गढूळलेले पाणी पाहून कोकिळ आणि चकोर त्या अपवित्रांचा त्याग करून तिथून निघून जाणार नाहीत काय? ते बिचारे सामान्य पक्षी! आपण प्रत्यक्ष भगवंत! त्या पक्ष्यांनाही हे ज्ञान आहे तर पुण्याचा ओलावा नाहीसा झाल्यावर मायेच्या अंधारात आम्हाला टाकून तू आमचा नक्की त्याग करणार नाहीस काय? तुझ्याशी वियोग झाल्यावर आमचे ह्या जगात राहिलेच काय? देवा रे, त्या वियोगदु:खाने आमचे हृदय फुटेल. नाही, नाही मी हे युद्ध करणार नाही. यात मला दोषच दोष दिसतात. मी मुळीच हत्यार उचलणार नाही. मी ह्या कौरवांना मारणारही नाही आणि ते राज्यभोग भोगणारही नाही. देवा, हे कालत्रयी होणार नाही.

कौरव मदांध झाले आहेत आणि संग्रामास तयार होऊनच आले आहेत म्हणून काय आम्ही पण मदांध व्हावे काय? अविचार करावा? पाप करावे? हे आपले

असून मारावे? काळकूट विष कुणी दिले तर ते महाविष जाणूनबुजून आपण खावे काय? देणाऱ्याला कळत नसेल पण घेणाऱ्याला तरी कळायला हवे ना? सिंह अवचित समोर आला तर काय त्याला सामोरे जाऊन प्राण गमावावा काय? की जरा वाट चुकवून आपला जीव वाचवावा? हातात असलेला दिवा टाकून देऊन काळोख्या विहिरीत समजून उमजून उडी टाकण्यात काय फायदा आहे? समोर धगधगणारी आग दिसत असताना ती चुकवून बाजूस सरले नाही तर निमिषार्धात ती आपल्याला कवळून भस्म करणार नाही काय? हे मूर्तिमंत दोष अंगावर कोसळून येत असताना त्यापासून परावृत्त व्हायला नको का? का त्यातच अविचाराने उडी मारायची? देवा, हे पातक किती घोर आहे हे तुम्हाला सांगू का? जंगलात झाडेच झाडावर घासली जातात आणि दावाग्नि पेटतो. एकदा पेटला की उभ्या वनाची राखरांगोळी होते. तसेच अशा वेळी घडते. गोत्रामध्ये मत्सराग्नि पेटतो. त्यातून एकमेकाचा वध होतो, आणि त्या वैराग्नींत सगळ्या कुळाची आहुती पडते. यातून निर्माण झालेल्या पापामुळे वंशपरंपरागत चालत आलेल्या धर्माचा लोप होतो, आणि उरतो केवळ अधर्मच. हातात असलेला दिवा टाकला की सरळ वाट असून पायात अडथळे येतात. त्याप्रमाणे सारासार विचार थांबला की कोणी कसे आचरण करावे हे विधिनिषेधही थांबतात. कुळक्षयच झाल्यामुळे आद्यधर्म लोपतो आणि पाप जास्त जास्त प्रबळ होऊ लागते. यमनियम पाळले जात नाहीत. इंद्रिये सैरावैरा धावतात आणि मग सहज कुलस्त्रियांच्या हातूनहि व्यभिचार घडतो. उत्तम आणि अधम यांचा संकर होतो. वर्णावर्ण मिसळतात. जातिधर्म समूळ उपटले जातात आणि चव्हाट्यावर टाकलेल्या बळीवर जसे कावळे तुटून पडतात तशी महापातके ह्या कुळावर झडप घालतात. संपूर्ण कुळ व कुळघातक यांना नरकाची प्राप्ती होते. वंशातील प्रजेची अशी अवस्था झाली की स्वर्गस्थ पितर फिरून परत येतात. नित्यनैमित्तिक धर्मकृत्ये थांबल्यामुळे कोण कोणाला तिलोदक देणार? मग पितर तरी स्वर्गात कसे स्थिर होणार? तेही परतून मृत्युलोकी कुळाजवळ येतात. नखाग्रास सर्प डसला की जसे नखशिखांत हा हा म्हणता विष पसरते तसे अशा महापातकांनी वंशजास ग्रासले की पूर्वजच काय पण प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवापर्यंत त्या विषाचा अंमल चढतो. देवा, हा अनर्थ इथेही थांबत नाही. त्या कुळाच्या संसर्गाने अवतीभवतीचे लोकही आचारभ्रष्ट होतात. पेटलेल्या घराशेजारचीं घरे जशी अकस्मात धडाडून पेटतात त्याप्रमाणे त्या कुळाच्या सान्निध्यात जी जी कुळे जगतात तीही या पातकी कुळामुळे बाधित होतात. अनेक दोषांमुळे त्या कुळाला किती भयंकर नरकयातना भोगाव्या लागतात! एकदा त्या नरकात पडल्यावर कल्पांतीही त्यातून त्या पातक्यांची सुटका होत नाही. ही एवढी अधोगती ह्या कलहातून, कुळक्षयातून निर्माण होते.

देवा, मी इतक्या विनवण्या करतो आहे पण आपण त्याकडे लक्षच देत नाही की. अहो, आपण आपले मन काय वज्रासारखे अभेद्य केले आहे काय? ऐका हो माझे